

123
1 (A-B)

123
1

अथ

उपद्रवसिद्धान्तविद्योतनम्

ब्रह्मानन्दसरस्वती-

प्रणीतम् ।

Advait Siddhanta Vidyotanam

209

इत्यद्वैतसिद्धांतविद्योत्तनप्रथमपरिच्छेदप्रारंभः

॥

B. 123
1(A)

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ सदनंतविदानंदे जगतीयत्र जायते ॥ रजतादीवभुक्त्वा दौतदेवाहंपरागतिः॥ ननु देवांतरादीरजतादेरेवभा
नेनोपपत्ताविदंरजतमित्यादिभ्रमस्थलेषु भुक्त्वा दौरजताद्युत्पत्तिकल्पने गौरवमिति चेन्न रजतादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षविना चाक्ष
वाद्यनुपपत्तेः न च लौकिकविषयतासंबन्धेनैव चाक्षवादि कं प्रतिचक्षुरादिसंप्रयोगस्य हेतुत्वादलौकिकचाक्षवादि कं अलौकि
कज्ञानलक्षणादिसंप्रयोगेनैव भविष्यतीति वाच्यं सुरभिचंदनमित्यादौ सौरभं पश्यामीत्यादिप्रत्ययाभावेन विषयतासंबन्धेन चाक्ष
वाद्याद्यवच्छिन्नाधिकरणात्तायाः सौरभादौ मानाभावेन लौकिका न्यविषयितासंबन्धेन चाक्षवाद्युत्पत्तये ज्ञानलक्षणादेः सन्निकर्षत्वस्य
कल्पयितुमशक्यत्वात् सौरभं स्मरामीत्यादिप्रत्ययाभ्युपगमेन विषयतासंबन्धेन स्मृतित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणात्ताया एव तत्र स्वीकारात्
युगपज्ज्ञानद्वये मानाभावे ये कस्मिन्नेव ज्ञाने चाक्षवत् स्मृतित्वादिसत्त्वे बाधकाभावात् सांकर्यादिकत्वयोः प्रामाणिकयोर्दोषत्वस्याप्रा
माणिकत्वात् चाक्षवत्त्वादेर्विषयिताविशेषरूपत्वस्य संभवाच्च लौकिकालौकिकत्वविशेषाभावेन विषयतासंबन्धेन चाक्षवत्त्वात्त्रेलाघवात्
संप्रयोगहेतुत्वांगीकारात् इदंरजतंपश्यामीत्याद्यनुभवेन भ्रमस्थलेपि लौकिकविषयत्वावश्यकत्वाच्च अन्यथा रजतादौ लौकिकप्रत्यक्षं
विनारजताद्यानयतादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अथ संप्रयोगस्यैव दोषस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षहेतुत्वमिति चेन्न भुक्त्वा दौरजताद्युत्पत्तौ स्त्री राम
क्रियमाणायामावश्यकसंयोगहेतुत्वेनैवोपपत्तेः प्रथमक्षणे चाक्षवाद्यसंभवेपि मन्मते साक्षिभास्यत्वेनैव प्रातिभासिकत्वोपपत्तेः द्वितीयादि
क्षणेऽसुसंप्रयोगसंपत्त्या तृतीयादिक्षणेऽसुमित्यसिद्धसाक्षिराश्याक्षवादि वृत्तिविषयकस्य रजतं पश्यामीत्याकारस्य संभवात् तन्मतेपि

विशिष्टवैशिष्ट्यगोचरजन्यप्रत्यक्षस्यविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिजन्यत्वेनानुव्यवसायस्यव्यवसायनूपविषयजन्यत्वेनतृतीयक्षराणा
दावेवतादृशानुभवस्यसंभवात् किंचविषयदोषस्यकारणत्वस्थलेतत्कार्यतारजतादिलोकिकप्रकारतानिर्गमितसंसर्गितानिर्गमितविशेष्य
तासंबंधेनचाक्षयत्वादिनावाच्या तथाचलाघवात्तादात्म्यादिसंबंधेनरजतत्वादिनेवसोच्यतामिंद्रियनिष्ठकाचादिदोषस्यापिशंखादिविषय
विशेष्यत्वपीतत्वादिभ्रमविशेष्यजननात्तादृशविशेष्यनिष्ठेनस्वाश्रयसंयोगादिनाहेतुत्वेतत्कार्यतापिसमवायादिनापीतत्वादिनेवोच्यतां ए
वमात्मनिष्ठस्यागादिदोषस्यहेतुत्वस्थलेपिरजतत्वादिनेव नचतत्ररजतादेरात्मप्रत्यासत्त्यसंभवःशंकनीयः शरीराद्यवच्छेदेनज्ञानोदेरिव
श्रुतीदंत्वादिविशिष्टावच्छेदेनरजतादेरात्मसमवायेबाधकाभावात् तत्प्रत्यासत्त्यैवकार्यत्वसंभवादतएवभ्रमस्थलेरजताद्युत्पत्त्यंगीकारेदो
षरहितस्यापितत्प्रत्यक्षमस्त्विति परास्तं तत्पुत्रुषसमवेतविषयकप्रत्यक्षेतादात्म्येनतत्पुत्रुषत्वेनहेतुत्वात् नचमनसारजतादिकंसाक्षात्करोमी
त्यनुभवापत्तिरिति वाच्यं मनःसन्निकर्षस्यविलंबेनसुखादिसाक्षात्कारस्यविलंबादृशनेनतस्यतत्रहेतुत्वाकल्पनात् साक्षात्कारत्वस्यैवज
न्यसाक्षात्कारत्वस्यापींद्रियसन्निकर्षजन्यत्वव्याप्यत्वेमानाभावात् ननुतथाप्यहंसुखीतिवदहंरजतवानित्यादिप्रत्ययःप्रमास्यादितिचेन
अहमिहैवास्मीतिप्रत्ययस्यविशेष्यतावच्छेदकीभूततत्रशरीरावच्छेदेनैतदेवमात्रसंयोगित्वावगाहित्ववदुक्तप्रत्ययस्यापितत्रदवच्छेदेनरज
ताद्यवगाहित्वेनभ्रमत्वात् परमतेपिशरीराभिन्नत्वेनैवात्मनोऽहमाकारप्रत्ययविषयत्वात् तदुक्तंटीकायांमिश्रेऽप्यहंकारास्यदस्यात्मत्वमा
स्थितं तैरप्यहमाकारप्रत्ययस्यातात्त्विकत्वमभ्युपेयमहमिहैवास्मिदनेजानानइत्यादौसर्वगतस्यात्मनः प्रादेशिकत्वानुभवदितिदेवावि

शेषमात्रसंयोगित्वरूपप्रोदेशिकत्वस्य शरीरावच्छेदेनात्मनिसत्त्वेऽपि तत्र शरीराभेदस्य विरहेणोक्तप्रत्ययस्याप्रमात्वस्य मतात्त्विकत्वमित्यर्थः न च रागादि
 दोषप्रत्ययस्योर्विषयतयेव लाघवेन हेतुहेतुमद्भावांगीकारात्कथं तत्र भ्रमविषयोत्यत्रिदिति वाच्यं येन प्रकारेण रागस्तेनैव प्रकारेण तस्य प्रत्यक्षभ्र
 महेतुत्वेन विषयतावच्छेदकत्वसंबंधेनैव हेतुतद्भावावस्थाव्याप्यतया तदवच्छेदकयोस्तत्पुनश्चिद्यत्वस्यावश्यं निवेश्यतया तदपेक्षया रजतादि रागत्वेन
 रजतत्वादिना समवायेन तदुक्तेर्पुक्तत्वात् अन्यथा कार्यतावच्छेदकसंबंधे विषयतानि नूतितत्वावच्छेदकतात्वयोर्विशेष्यविशेष्यताभावे विनि
 गमना विरहेण हेतुतादृशस्य संबंधतावच्छेदकगौरवस्य व्यापतेः सकलविषयेषु रागानुदयेन पुनश्चोपेक्षया विषयाधिक्येऽपि विषयनिवेशाकृत
 गौरवाभावात् अथ तत्र रजतादेः शुद्धसमवायेन कार्यत्वे इदं त्वविशिष्टावच्छेदेनात्मसमवायनियमासंभवः समवायस्य तदवच्छिन्नतानिया
 मककारणकल्पने तु गौरवमिति चेन्न अवच्छेदकतासंबंधेनैवं त्वादिविशिष्टावच्छिन्नं प्रतीदंत्वादिना तादात्म्यतहेतुत्वस्य संयोगादेरिदमाद्यवच्छि
 त्वं नोनियमायत्तत्वेन ततएव रागादिजन्यरजतादेरिदमाद्यवच्छेदनियमसिद्धेः अत्रावयविनामपि घटादीनां यद्यद्यनुयोगिकवाच्यं दिसंयोगाद्यव
 छेदकत्वात्तु भवेत्तेषामपि स्वावच्छिन्नस्यावच्छेदकतयोत्यतः हेतुत्वस्य कृत्तत्वात् गुणादौ रागादिपुनश्चोपेक्षया जन्यभ्रमे मानाभावेन गुणादेः स्वाव
 छिन्नहेतुत्वस्य कृत्तत्वेऽपि विरहात् वस्तुतस्तु रागादिपुनश्चोपेक्षया जन्यरजतादेर्गुणाद्यवच्छिन्नात्मसमवेतत्वनियमकल्पने फलमुखत्वात् राम
 देवनगौरवं दोषः एतेन स्वाप्तादिभ्रमे इदं रजतमित्याद्याकारके इदं त्वादिसमो रजतादेः अद्वयोरप्याप्तोपात्तत्वं तत्र तस्य स्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वस्या
 कृत्तत्वेन तत्कल्पने गौरवमिति परास्त इदमादिरजताद्योः परस्परवच्छिन्नत्वनियामककल्पनस्य फलमुखत्वात् एवं च विषयगतप्रत्यास

राम

२

त्यादौ स्वकारणात् स्थले पितृपुत्रेणोपितस्यान्वेनापि ग्रहणावारणाय तत्पुत्रसमवेतत्वेन चाकारिणोऽपि नत्वादिकारणात्तावच्छेदकमिव
रजतत्वादिकं कार्यतावच्छेदकमपि विशिष्यतां चाक्षयत्वादिना तत्र दोषकार्यत्वांगीकारे पितृतद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् अनुपेक्ष्य पुत्रोपदो
षादन्यपुत्रोपदोषादिभ्रमापत्तेः **अ**प्युक्तुमादिसन्निधानदोषस्य हेतुतास्थले तु स्फटिकलोहित्यादेरेकस्यैव सर्वे ग्रहणोपपत्तिवि
हेता मन्मतेऽपि कार्यतावच्छेदके तदतिवैशः अथ विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यादौ हेतुतास्थले रजतादिनिष्ठा कार्यता केन संबन्धेनेति चेत् येन संब
धेन रजतादेश्चाक्षय्यादिभ्रमप्रकारतातेनैव तर्हि समवायेन रजतादिप्रकारकभ्रमस्थले समवायेन रजताद्युत्पत्तेरसंभवः तत्र क्लृप्तकारणा
ता कस्य रजतावयवतत्संयोगादेरभावात् अन्यथा ख्यातिमते प्रत्यक्षे संयोगदोषयोऽपि वमन्मतेऽपि रजतादौ तदवयवादिदोषयोर्विकल्पेन
हेतुत्वमिति चेत् तर्हि अन्यथा ख्यातिमते घोटासन्निकर्षाणां कार्यतावच्छेदके चाक्षयत्वादौ स्वविशिष्टत्वं निवेद्यापेक्षया भवन्मते रजतत्व
रत्वपदत्वाद्यनतधर्मधुरजतावयवकपालतंतुतत्संयोगादीनां कार्यतावच्छेदकेषु तद्विशिष्टत्वं निवेद्यो महागौरवं एवं स्पष्टीकृत्य न भूतव
पुत्र्यमात्रवृत्तिजातिविशेषणसमवायेन अन्यद्व्यं प्रतिपद्यिषीत्वादिना गंधादिकं प्रतिहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादात्मनिसमवायेन द्व्यंगभा
द्युत्पत्त्यसंभवेन तादृशहेतुतानि रूपाकार्यतावच्छेदकं तादृशकारणावैशिष्ट्येन विशेषणीयमिति महागौरवमिति चेत् मेवं अन्यथा ख्या
तिमते हि रजतादिप्रकारतानि रूपाकार्यतावच्छेदकं तादृशकारणावैशिष्ट्येन विशेषणीयमिति महागौरवमिति चेत् मेवं अन्यथा ख्या
कारतानि रूपाकार्यतावच्छेदकं तादृशकारणावैशिष्ट्येन विशेषणीयमिति महागौरवमिति चेत् मेवं अन्यथा ख्या

बाहुल्येन मन्मतापेक्षयापि महोगोरवं अवयवतत्संयोगाद्यपेक्षया दोषाणां न तानां कार्यतायामवच्छेदकसंबन्धस्य सर्वत्र गुणशरीरत्वाच्च
 यसंबन्धतावच्छेदकमनिवेशेपेव संबन्धोवाच्यः संबन्धानुगमस्यादोषत्वात् ज्ञानभेदेन भिन्नानामपि तत्तद्विशेष्यता व्यक्तीनां संबन्धत्व
 संभवादिति चेन्न एकस्मादोषान्नानावाक्ष्योत्पत्तिस्थले तत्तत्ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदात् तद्विशेष्यता व्यक्ति संबन्धेन तत्तदोषविशि
 ष्टवाक्ष्यत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा चैकजातीयसंबन्धेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नवतिवर्तमानाभावस्य प्रतियोगितानवच्छे
 दकं कारणतावच्छेदकमित्येवंरीत्या संबन्धानुगमे कारणतेऽप्यस्य वक्तुमशक्यतया संबन्धतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वात्
 तथा प्रकारविधयाऽवच्छेदकानुगमस्याप्यदूषणतापत्तेः दोषजन्यरजताद्यप्रतियोगिकतत्तत्समवायादीनामनुगतानामे
 वरजतावयवादि कार्यतावच्छेदकत्वस्य मयापि वक्तुं शक्यत्वेन मन्मतेपि गोरवाभावापत्तेश्च यथा ज्ञानभेदेपि विषयत्वाभेदस्वीकारा
 दुक्तविशेष्यतायुक्तेश्चाक्षयादिव्यक्तिभेदेऽप्येकत्वात् अतिलेनेव संबन्धत्वं तस्यावाच्यं रजतत्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च संबन्धतावच्छेद
 काद्यदकत्वे वस्तुगत्योक्तविशेष्यतानिरूपकत्वादोषनियम्यत्वमिति चेन्न उक्तप्रकारतायुक्तेस्तल्लौकिकत्वस्य वा कार्यतावच्छेदका
 द्यदकत्वेऽत्राकस्मिकतापत्तेः एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतायुक्तेरेकत्वेपि परस्परानधिकरणवृत्तिना ताधर्मावच्छिन्नविशेष्यता कभ्र
 मोत्यादकैकजातीयदोषस्थले तादृशाधर्मसमसंख्याकानां तजातीयदोषकार्यत्वानां तजातीयदोषविशिष्टत्वेन तत्तद्विशेष्यतायुक्ति
 संबन्धे वाच्यत्वेनातिगोरवात्त्वावच्छेदकसंबन्धभेदेन कार्यताभेदस्यावश्यकत्वाद् रजतत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारतानिरूपिततादात्म्य

राम

३

सांसारिकविषयतानिर्दिष्टविशेष्यतात्वेनलौकिकतत्प्रकारतायुक्तिनिर्दिष्टविशेष्यतात्वेनवासंबंधस्वोक्तावुक्तधर्मसमसंख्यकार्यत्वाभा
वेपिसंबंधघटकानांविशेष्यताविशेष्यभावाविनिगम्यत्वेनोक्तगौरवस्यावश्यकत्वात्तदपेक्षयात्वाद्येनतत्रातीतदोषविशिष्टरजतत्वेनता
दात्म्यसंबंधेनोक्तकार्यत्वस्यैकस्ययुक्तत्वात्किंचभ्रमस्थलेमन्मतेकपालादिकंविनापिघटीदेरुत्पत्त्याव्यभिचारपत्त्याकपालादिविशिष्ट
घटत्वादिनातत्स्वीकाराजौरवंत्वयोक्तंतदुतदपेक्षयापिगौरवंतथाहिगोत्वघटत्वादिप्रत्यक्षेषुसास्त्रांकुबुयीवाद्यवच्छिन्नैर्द्रियसंयो
गवत्समवायस्यश्रान्तात्वादिप्रत्यक्षेविशुद्धमातापितृकत्वादिनिश्चयस्यभुक्तित्वादिप्रत्यक्षेनीलपृष्ठत्वादिनिश्चयस्यउत्पत्त्यादिनैत्यचाक्ष
वेसोऽप्रभादिसंयुक्तसमवायस्यजलशोक्तादिचाक्षवेरजतादिभिन्नपात्रवृत्तिजलादिसमवायस्यकुंकुमगंधधाराजैद्यतादिसंयु
क्तसमवायस्यस्यप्रत्यक्षेअदृष्टत्वकंसंयुक्तसमवायस्यव्यासज्यवृत्तिसंख्यादिप्रत्यक्षेइंद्रियासंयुक्तासमवेतत्वस्यहस्तादिपरिमाणप्रत्य
क्षेहस्तादिपरिमितेदशावच्छिन्नैर्द्रियसंयोगवत्समवायस्यएवमन्यप्रत्यक्षेपितस्यतत्प्रकारतात्वेवाच्यंतत्रापिगोत्ववृत्तिविशेष्यतादिविषय
तागोत्ववृत्तिविशेष्यतादिविषयतालौकिकविषयतात्वेनानुगम्यतदवच्छिन्नसंबंधेनवाक्ष्यत्वावच्छिन्नप्रतिसास्त्रावच्छिन्नविजातीयसंयो
गवत्प्रतियोगिकगोत्वविशिष्टसमवायत्वेनहेतुत्वेवाच्यंभ्रमस्थलेव्यभिचारपत्त्याक्तसमवायस्यस्वविशिष्टवाक्ष्यत्वावच्छिन्नप्रत्येवोक्तहेतु
त्वेवाच्यंएवमन्येष्टासंयुक्तानांस्वविशिष्टतत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रत्येवोक्तहेतुत्वेवाच्यंतथाचतत्रकार्यकारणतावच्छेदकघटकानांविशेष्यतावि
शेष्यभावस्याविनिगम्यत्वेनावच्छेदकभेदेनकार्यकारणभावानेत्यस्यावश्यकत्वान्नहोगौरवं॥मन्मतेतुभ्रमस्याविद्यावृत्तित्वेनवाक्ष्यत्वाद्य

भावेनोक्तकारणकार्यत्वेनोक्तकारणकार्यतावच्छेदकेतद्वैशिष्ट्यस्यननिवेदाः अथवासमवायेनरजताद्युत्पत्तौत्कप्रकारणस्याभावात्तेनसंबन्धेनभ्र
 मस्थलेरजताद्युत्पत्त्यसंभवादेवावच्छेदकतासंबन्धेनेवद्रव्यगुणकर्मणांदोषकार्यतावाच्या नवनव्यतार्किकमतेनूपादीनामव्याप्यवृत्तित्वेनावच्छे
 दकतासंबन्धेनावयवेष्ट्यत्यापूर्वोक्तव्यभिचारइतिवाच्यं नव्यतार्किकमतेनूपादीनामवयवविनिसाक्षात्संबन्धेनास्वीकारात्त्राक्तिविशेषविशि
 ष्टत्वेनतासात्त्विकसंबन्धेनद्रव्यचाक्षुषहेतुत्वेनद्रव्यस्यतदहेतुत्वात्तद्वैशिकविशेषणतादिसंबन्धेनवादोषकार्यतावाच्या नूपादेर्विशेषणतासंबन्धे
 नसावाच्या ध्वंसादेस्तु अवच्छेदकतासंबन्धेनसमवायादिसंबन्धेनवा नवविशेषणतादिसंबन्धेननूपादेर्भ्रमविशेष्यतत्तदधिकरणोविशिष्टबु
 ध्यापत्तिरितिवाच्यं तेनसंबन्धेनवाधाभावसत्वेसर्वेषामपितथास्वीकारात् नवेवंदोषजन्यद्रव्यगुणकर्मणांदोषरहितेनापिग्रहणापत्तिरिति
 वाच्यं भ्रममतेविषयसमवेतज्ञाततायामिवतेषुस्वग्राहकपुत्रुघाणानिद्रूपितत्वात्संबन्धविशेषमंगीकृत्यतत्तत्पुत्रुघाणनिद्रूपितविषयकप्र
 त्यक्षेतत्पुत्रुघाणहेतुतांगीकारात् अन्यथात्वभ्रमोपि एकपुत्रुघीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादियरत्वादीनांपुत्रुघांतरेणग्रहणापत्तेः प्रकारांतरेण
 तादृशापत्तिवारणापेक्षयास्वापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादौ तत्तत्पुत्रुघाणानिद्रूपितत्वसंबन्धकल्पनयोक्तहेतुत्वकल्पनस्यैवपुक्तत्वात्तदुपदर्शितला
 घवानुग्रहात्संयोगादिसंबन्धेनगुणादौकमीदिप्रकारकधीस्थलेतुकमीदेरिवसंयोगादिरपिगुणाद्यवच्छेदेनोत्पत्तिः नवयत्रयस्यकोपिसंब
 धोनवास्तवप्रसिद्धस्तदवच्छेदेनतत्त्वसंबन्धस्यवभासमानस्योत्पत्तिर्यत्रतुयस्यसप्रसिद्धस्तयोः समवायादिनाविज्ञियबुद्धिस्थलेप्रसि
 द्धसंबन्धावच्छेदेनसमवायत्वादिकमेवजायते सर्वत्रैववाभ्रमस्थलेरजतत्वादिधर्मएवजायतइत्येवकुतो नोच्यतइतिवाच्यं अपूर्वस्यसमवायः

नाम
 ४

त्वादेः रजतत्वादेर्वाधर्मस्योत्पत्त्येगीकारे पूर्वाभूतसमवायत्वादिना विविक्षितसंबन्धेन रजतादिविशेषणविशिष्टं पूर्वाभूतरजतत्वादिविशिष्टं वेद्य
तां भ्रमस्थले प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सामान्यविशेषसमवायानां तु समवायादिना दोषकार्यत्वेऽपि न क्षतिः तेन संबन्धेन तदुत्पत्तौ कारणंतरस्यात्कृते
न बाधकाभावात् अथावेच्छकतासंबन्धेन समवायादिसंबन्धेन रजतादेरुत्पत्त्येगीकारेऽपि इदं रजतमित्यादिभ्रमज्ञानीयविषयतात्तामवेच्छ्या
वेच्छेदकभावे किं नियामकमिति चेत् इदं त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानि नृपिततादात्म्यादिसंसर्गतानि नृपितरजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिचा
स्तथादौ तादृशविशेष्यतानि नृपितरजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयरूपवाधाभाववन्नियामकश्च
थनिर्दिष्टतावेच्छेदकभ्रमस्थले वाधाभावस्य न नियामकत्वं धर्मितावेच्छेदकांतभीवेनेव तस्य तथात्वादिति चेत् काक्षति १ विशेषणज्ञानसन्निक
कीदेव तन्नियामकत्वसंभवात् न च समवायेन इव गुणकर्मणां इव गुणकर्मसु भ्रमस्थले इव्याद्यनुयोगिकसमवायेऽवेच्छेदकतासंबन्धेनो
त्पद्यमान इव्यादिप्रतियोगिकत्वाभावेन तस्य तत्संबन्धतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यं तत्प्रतियोगिकत्वाभावेऽपि बाधकाभावसन्निकर्षादिसाम
ग्रीतस्य संवधतया त्वन्मत इव भानसंभवात् न चावेच्छेदकतासंबन्धस्याप्युक्तसामग्रीतशुक्लस्थले भानापत्तिरिति वाच्यं उक्तसामग्रीतत्वेत्वं
यापितस्येष्टत्वात् यद्यपि इदं रजतमित्यादौ स्वाप्नभ्रमे संप्रयोगाभावेन वहिर्विषयभानासंभवाद्विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यादौ घातानंदहेतु
त्वं तथापि निश्चायात्वेऽस्यादिदोषाणां आत्मनिष्ठतेर्येव हेतुत्वं इदं त्वादितारजतत्वादिना च समवायेन निरूपकत्वेन वा कार्यत्वमिदमादे
र्भीसमानस्वप्नदेहावच्छिन्नेत्येवमाभावादहमिदं त्वविशिष्टवानित्यादिप्रत्ययापत्तिर्निर्दिष्टतावेच्छेदके च स्वाप्ने भ्रमे तत्तु यो देव नियाम

कत्वं तत्तत्पुत्रसमवेतस्य तत्तत्पुत्रनिर्दिष्टस्य वा प्रत्यक्षे तत्तत्पुत्राणां तत्तत्पुत्रसमवेतविषयकमानसेनाक्तिविशेषविशिष्टत्वेन धर्मादे
 स्तादात्म्येन प्रतिबंधकत्वेन तदेदस्य च हेतुत्वात् तेन मानसे प्रत्यक्षे संप्रयोगहेतुत्वात् नगीकोरेपिन क्षतिः पूर्वपूर्वस्वाप्नोदेनुत्तरोत्तरस्वाप्नहेतु
 त्वान्नपुणपदेव तत्तद्विषयाणां स्वाप्नभ्रमः ननु मानसप्रत्यक्षधर्मादिभेदस्यैव विशेषकारणात्वाच्चाक्षयभ्रमविषय रजतादावपि मानसा
 यन्निमित्तित्वेन द्रष्टृत्वात् पराभ्युपगतस्य चाक्षयमानसादिविषयत्वात् मिथो विशेषस्य निःप्रमाराकत्वात् किंच रजतादिवाक्ष्यादिभ्रमस्य
 ले इदं त्वदिविशिष्टधर्मादिविषयकं चाक्षयादिकं पूर्वसिद्धमस्ति तथा च तत्संबद्धतया रजतादिविषयस्यैवोत्पत्तिर्देष्टां तद्वगतपूर्वसिद्धरजतादि
 संबद्धतया चाक्षयादेर्वोत्पत्तिरित्यत्र विनिगमकाभावेन रजतादेरुत्पत्तिरपि चाक्षयादिविषयस्य संभवः न च विनश्यदवस्थेन धर्मादि
 चाक्षयादिना जनिता भ्रमस्य लेतदसंभव इति वाच्यं तत्रापि तादृशचाक्षयाद्यंत्यक्षरो तदुत्तरक्षरो वा तादृशचाक्षयाद्यंतस्योत्पत्तिरसंभ
 वेन तत्रैव रजताद्युत्पत्तिरसंभवात् गुडोदोतिक्तरसादेर्गगनादोनेत्यादेर्भ्रमस्य लेव यद्यपि गुडादिगोचरस्य च चाक्षयाद्यसंभवस्तथापि र
 सनागतजलादिरसस्योदेर्गगनगता लोकादिचाक्षयादेश्च सत्वात् तत्रैवोपनीतगुडगगनादिविषयकेतिक्तरसनेत्याद्युत्पत्तिः संभवत्येव
 न चैवं विषयनिष्ठदोषस्य चाक्षयादिगतपरंपरासंबंधेन हेतुत्वं विषयितयारजतादेः कार्यत्वं वाच्यं तथा च गौरवमिति चेन्न रजतादिप्र
 कारतानिर्दिष्टसंसर्गतानिर्दिष्टविशेष्यतासंबंधेन तत्पुत्रुषीयचाक्षयत्वादिना कार्यत्वोपेक्षया स्वप्रकारतानिर्दिष्टसंसर्गतानिर्दिष्टा
 यातपुत्रुषीयचाक्षयविशेष्यता तत्संबंधेन रजतत्वादिकार्यत्वगौरवात् न च तत्पुत्रुषीयचाक्षयनिर्दिष्टत्वं संप्रत्यक्षकत्वेन प्रकारतासंस
 र्गितयोर्विशेष्यताया तन्निवेद्यामाशयविनिगमता विरहेण कार्यकारणभावत्रयापत्त्या गौरवात् तत्पुत्रुषीयचाक्षयत्वं न संबंधघटकं किंतु कार्य

वाभा ३

राम
५

तावच्छेदकमेवेति वाच्यं तत्पुत्रुषवाक्षयत्वादिना कार्यताभ्युपगमे पितृपुत्रुषवाक्षयनिर्दिष्टप्रकारतादिघटितप्रत्येकसंबंधमादायरजत
त्वादिना कार्यत्वानुक्तौ युक्त्यभावात् न च तत्पुत्रुषीयवाक्षयनिर्दिष्टविषयांतरनिष्ठाया प्रकारता तस्योपसंबंधघटकत्वं वाच्यमन्यथा
रजतादौ पूर्वतत्पुत्रुषीयवाक्षयसन्निकर्षविना तत्पुत्रुषीयवाक्षयप्रकारत्वासंभवेन स्वनिष्ठा दृशा प्रकारता घटितसंबंधेन रजताद्यु
त्पत्त्यसंभवात् विषयांतरनिष्ठप्रकारतायाश्च रजतादिप्रकारतातोभेदः आवश्यकः तदवच्छेदकरजतत्वादिधर्मतादात्म्यसंबंधानवच्छिन्न
त्वात्तथा च विषयांतरनिष्ठाया रजतादिसंबंधघटकत्वासंभव इति वाच्यं अवच्छेदकभेदेन प्रकारताया भेदानभ्युपगमेनैकस्याएव प्रकार
तायानानाधर्मसंबंधनिष्ठावच्छेदकतानि रूपकत्वसंभवात् न चेदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले रजतत्वादिनेदंत्वादिप्रकार इति व्यपदेशापत्तिरि
ति वाच्यं इदंत्वादिनिष्ठप्रकारतात्वे रजतत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानि रूपकतावच्छेदकत्वस्योक्तव्यपदेशविषयस्यानभ्युपगमात् किंवा वच्छेद
कभेदेन प्रकारताभेदेपि यथा समवायानात्पक्षे स्वसमवायस्य घटादौ पूर्वमसिद्धत्वेपि अवयवरूपादिकारणवत्तादेव स्वसमवायिघटादि
समवायित्वसंबंधेन रूपादिकंकृपात्तादौ जायते तथा स्वप्रकारकवाक्षयादेः पूर्वमसिद्धत्वेपि दोषादिकारणवत्तात्वे प्रकारकवाक्षयादिवि
शेषत्वसंबंधेन रजतादेरुत्पत्तौ बाधकाभावः अथवा विषयनिष्ठस्य दोषस्य स्वाश्रयविशेष्यतानिर्दिष्टसंसर्गतात्वसंबंधेन स्वाश्रयनि
ष्ठविशेष्यतात्वसंबंधेन बाहेतुत्वं तत्पुत्रुषवाक्षयनिर्दिष्टप्रकारतानिर्दिष्टत्वसंबंधेन तादृशनिर्दिष्टत्ववत्संसर्गतानिर्दिष्टत्वसंबंधे
न च रजतत्वादिना कार्यता ननु प्रकारतायां रजतत्वाद्यवच्छिन्नत्वमपि निवेश्य अन्यथा तन्नियमा सिद्धापत्तेः तथा च रजतत्वादेर्द्विधा निवेशो

गोरवमिति चेन्न अन्यवच्छिन्नप्रकारतापारजतत्वावच्छिन्नप्रतिसंबंधत्वाभावेन तन्निवेदो प्रयोजना भावान् तस्य बाधाभावादिनियमत्वाच्च यदा
 स्वलोकि कविष्यताशाहितत्तु उधीयवाक्ष्यविशेष्यत्वसंबंधेनैव रजतत्वादिना विषयदोषकार्यत्वं रजतादिप्रकारताया इदं वाच्यवच्छिन्नविशेष्य
 व्यतानि रूपकत्वादिकं तु बाधाभावादिनियमं आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तादोषस्य कारणत्वे वाक्ष्यसमवायेन स्वाक्ष्यदिना वा संबंधेनैव रजत
 त्वादिनैव कार्यत्वसंभवः एवमादौ प्रमाणरजतादिभ्यधिकरणशुक्लीदेत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकथमस्थले बाधाभावकार्यत्वमपि रजत
 त्वादिनैवेति ततोप्यनिर्वचनीयस्यातिसिद्धिः तथा हि इदं वाच्यवच्छिन्नविशेष्यतानि रूपिततादात्म्यादिसंसर्गतानि रूपितरजतत्वाद्यवशि
 न्नप्रकारताकवाक्ष्यदिना समवायेन बाधाभावजन्यत्वं वाच्यं तथा च तादृशसंसर्गतानि रूपितस्वप्रकारताशाहितवाक्ष्यसमवायसंबंधेन ता
 दृशवाक्ष्यसंबंधेनैव रजतत्वादिनैव तदुच्यते रजतत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य वाक्ष्यधीयसमवायस्यैव निवेदो न लाघवात् ननु पुनरुपेक्षया धर्मि
 तावच्छेदकानामनंतत्वेन धर्मितावच्छेदकमनिवेश्यतत्तत्तु उधीयवाक्ष्यत्वादिना रजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानि रूपिततादात्म्यादिसंसर्गता
 निरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबंधेन स्वीयविशेष्यताविशेष्यावच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाधाभावजन्यत्वो गीकामात् तत्तु
 उधीयवाक्ष्यदिनिरूपितस्वप्रकारतानि रूपितसंसर्गतानि रूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबंधेनैव रजतत्वेनैव जन्यत्वो गीकारे रजतग
 तेदं त्वद्वयत्वादावपि उक्तसंबंधेनैव रजतोदकृत्यत्वापत्तेरिष्टापत्तौ गोरवात् बाधाभावजन्यता रजतत्वादिना वक्तुमशक्येति चेन्न धर्मि
 तावच्छेदकस्यैव संसर्गतावच्छेदकस्यापि संयोगसमवायतद्वयसंयोगत्वादिभेदेन पुनरुपेक्षया तस्या उक्तविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबंधे

पित०

राम

६

नेवेदंत्वाद्यवच्छिन्नविशेषानि रूपितासतीरजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारानि रूपितायासंसर्गतातदवच्छेदकत्वसंबंधेनापिविनिगमनावि
 रहेतात्तुमुदीयवाश्चैतानि नोक्तकार्यत्वस्य वाच्यतया तदपेक्षया लाघवेन तत्तुमुदीयवाश्चैतानि निरूपितेदेत्वाद्यवच्छिन्नविशेषानि
 रूपितायास्वप्रकारानि रूपितसंसर्गतातदवच्छेदकत्वसंबंधेन रजतत्वादिनैवोक्तकार्यत्वस्य युक्तत्वात् **अ** किं गतेदेत्वं स्यैव निवेद्याद्रजत
 गतेदेत्वादोरजताद्युत्पत्तेनापत्तिः किंच पुनरपेक्षया धर्मितावच्छेदकानामातं त्येपि धान्धर्मा न्धर्मितावच्छेदकी कृत्य कदापि कस्यापि न
 बाधबुद्धिस्तदेतर्भावेण बाधाभावकारणत्वस्यैवानेगीकभाद्धर्मितावच्छेदकनिवेद्यापक्षे गौरवं प्रत्युत तत्तत्तुमुदीयनिवेद्यापक्षे एव गौरवं स **पित**
 कलपुनराणामेवेदजन्मनिजन्मांतरे वा बाधबुद्ध्यावतारस्यावश्यकत्वात् नवप्रमेयवन्नरजतमित्यादि बाधबुद्ध्या धर्ममात्रस्यैव धर्मिता
 वच्छेदकी करणात् सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया बाधबुद्ध्यावतार आवश्यक इति वाच्यं उक्त बाधबुद्धिस्थले प्रमेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानि
 रूपितविशेषानि निवेद्योतहेतुतदज्ञावकल्येनेन सकलधर्मनिवेद्याभावेन धर्मितावच्छेदकनिवेद्यापक्षे गौरवाभावात् धर्मितावच्छेदकी नि
 वेद्यापक्षेपि एकधर्मावच्छिन्नतादृशावच्छेदकसंबंधेन बाधबुद्धिस्थले अन्यधर्मावच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वसंबंधेन विशिष्टबुद्ध्या
 निरवच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वसंबंधमादाय इदं न रजतमित्यादौ वेको हेतुतदज्ञावोऽन्यस्ततादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वादिसंबंधेन
 प्रमेयवन्नरजमित्यादौ कल्पनीयस्तथाच निरवच्छिन्नतादृशावच्छेदकत्वमादाय हेतुतास्थले स्वल्पतरततदिदेत्वादि धर्मनिष्ठानव
 छिन्नावच्छेदकतानि रूपकविशेषानि तर्भावेण हेतुत्वापेक्षया वहुतरतत्तत्तुमुदीयघटितरूपेण निरवच्छिन्नविशेषानावच्छेदकत्वसंबंधे

न हेतुताया मेव गोरवाञ्च अपि च पितादिहोयोत्कर्षा पकर्षयोः सतोः शोखादोपीति माधुत्कर्षा पकर्षदर्शनात्पितादिजन्यमेव शोखपीति मा
 दिकं शब्दं कार्योत्कर्षा पकर्षयोः कारणोत्कर्षा पकर्षाभ्यामेव दर्शनात् पितादिस्थयीति मादेरनुभूयमानस्योपोत्पत्त्यंगीकोरेवाथ
 कस्योक्तत्वात् पुत्रांतराणापि पित्रपीति मादेर्ग्रहणापत्त्या पुत्र्यमात्रं प्रत्येव लाघवेन तस्यातींद्रियत्वकत्वात् किं वसत्यश्चाभविदित्या
 दिना व्यावहारिकप्रयंवसृष्टिमुत्कासत्यं चानृतं च सत्यमभवत् इति तैत्तिरीयकश्रुतौ व्यावहारिकसत्यशब्देन व्यावहारिकसृष्टिमनूया
 नृतशब्दित प्रातिभासिकरूपेण सत्यशब्दित पारमार्थिकसत्यस्य ग्रहणो भव नोक्तेर्व्यावहारिकरजतादिविलक्षणं प्रातिभासिकं रज
 तादिकं जायत इत्यवश्यं वाच्यं प्राणावे सत्यं इत्यादि श्रुतौ व्यावहारिके सत्यपदप्रयोगात् व्यावहारिकसत्यपदसमभिव्याहृतानृतप
 दस्य व्यावहारिकविषयित प्रातिभासिकार्थकत्वावश्यकत्वात् अन्यथा सत्यानृतवाक्यादेर्व्यावहारिकस्य सृष्टेः पूर्वमेव सत्यश्चाभ
 विदित्यादिनोक्तत्वात् शब्दात्मकवाक्यस्य गुणभूतत्वेन भूतात्मकत्वात् भूतसृष्ट्युत्पत्तेरेव सृष्ट्युक्तिसंभवात् अन्यथा रूपोदरपिसृष्ट्युत्पाप
 नेरेतद्वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् भ्रमस्थले रजतादिकं जायत इत्यवश्यं वाच्यं ननु सृष्ट्यादोरजतरंगादिनाना प्रकाराणां भ्रमस्थले बहूनामपू
 र्वरजतादिव्यक्तीनामुत्पत्तिकल्पने गोरवादन्वयार्थातिरेकयुक्तेति चेन्न अन्यथाख्यातिमतेपि एकस्मिन् धर्मिणि रजतादेर्गुणपदस्य
 नवितस्यानां बहूनां नानापुत्रुधीयाणां भ्रमाणां कल्पने गोरवात् अस्मत्तेतत्रैकस्याएव रजतादिव्यक्तेः तत्र तु पुत्रुधीयसाक्षिताप
 नभुत्पाद्यवच्छिन्नचेतन्यभास्यतोपपत्तेः न च तत्र दंतः करणावच्छेदेन चेतन्यगततत्र दविधायाः परिणामस्य रजतादेरेक्यानुयय

परसत्य

राम
७

तस्मिन्

तिरिति वाच्यं एकस्या एवाविद्यायास्तत्र तदंतःकरणवच्छेदेन संभवात् नानाविधाभिरप्येकश्रुत्स्यवच्छिन्नविनिष्ठाभिरैकरजतादिजननसं
 भवात्तत्परिणामस्याप्येक्यसंभवात् किंच प्रथमवृत्तौ कृत्युक्तिभिर्ममविषयस्योत्पत्त्यावश्यकत्वे व्यक्तिकल्पनादृष्यगौरवस्य चरमफलमुख स्प२
 त्वेनादोषत्वमन्यथानुमितौ विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुता कल्पने ज्ञानद्वयोत्तरं विशिष्टज्ञानव्यक्तीनां कल्पने परेषां गौरवं स्यात् एतेन रजतादेरु
 त्पत्त्यनेतरं तस्य चाक्षयाद्युत्पत्त्यभ्युपगमपक्षेऽविद्यावृत्तिकल्पनपक्षे चोभयोत्पत्तिकल्पने गौरवमित्यादिकं परास्तं अस्मदभ्युपगत रज
 ताद्युत्पत्तिशरादिव तदुत्तरक्षणेपि चाक्षयस्याभ्युपगमाच्च सामग्रीसत्वे कार्योत्पत्तेर्दुर्निवारत्वात् न च रजतादेरुत्पत्त्यनेतरमपि पुनस्तस्यो
 त्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं घटादिमतिकयालादौ घटाद्यंतरस्यैवरजतादिमत्यज्ञाने रजताद्यंतरोत्पत्त्यसंभवात् यत्र रजतादिभ्योत्तरं रंगादि
 भ्योत्तरं पुनारजतादिभ्यमत्र रंगादिभ्यमसामग्रा एव पूर्वजातरजतादिभ्यमविनाशकत्वांगीकाभादग्निमरजतादिभ्यमस्याज्ञानांतरोपादा
 नकत्वाद् अनुपपत्त्यभावात् विनश्यदवस्थानामेव दोषाणां शक्तिविशेषेण कारणतास्वीकारे रजतादिसत्त्वे रजताद्यंतरस्योत्पत्त्यनापत्ते
 श्च परमते चाक्षयादिधाराया अतुभवसिद्धत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् पराभ्युपगतानुव्यवसायोत्पत्त्यादेरस्मदनभ्युपगतत्वस्य वश्य
 मारात्वेन परेषामेव महागौरवात् एतेन द्वयगुणकर्तृणां तदुत्पत्तिप्रतिबंधकत्वेपि सामान्यादिभ्यमस्थले पुनरपि सामान्याद्युत्पत्तिप्र
 संगः सामान्योदेरपि तदुत्पत्तिप्रतिबंधकत्वकल्पने महागौरवमन्यथाख्यातिमते तस्या कृत्वादित्यादिकं परास्तं वस्तुतस्तु सामग्रीम
 त्क्षणेत्तरक्षणात्वं कार्येण व्याप्येन तदुत्पत्त्यापि अथवा कार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्यवद्देशावच्छेदेन कार्याधिकरणीभूतो यस्तद
 न्योयः सामग्रीमानक्षरास्तदुत्तरक्षणात्वं मेव कार्योत्पत्तिव्याप्यं विनश्यदवस्थ कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणास्य सामग्रीक्षरा

स्योत्तरक्षणे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योत्पत्त्यनभ्युपगमेपिनक्षतिः कार्यतात्रोत्पत्तिद्वितीयादिशराएवकार्योत्पत्तिसंभवात्कारावाहिक
 ज्ञानस्थलेदिशराभात्रव्यवधानस्वीकारादयथोक्तप्रतिबंधकत्वादिकल्पनेगोरवादेवंचरजतादेरिवतश्चाक्षयस्यतृतीयासत्वेपुनरुत्प
 त्त्यनभ्युपगमेनपदेसांगोरवाभावेव्यनिर्वचनीयवादेयुक्तीनामुक्तत्वादक्षुमाणात्वाच्चरजताघपूर्वव्यक्तिकल्पनागोश्वमकिंचित्करमितिध्ये
 यंकिंवातादृतवैतन्यतादात्म्यादेवापरोक्षत्वसंभवेनलौकिकविषयतायामेवमानाभावात्तस्यस्त्ययोक्तंदोषनियम्यत्वंबंधापुरोत्सवायमानंन
 प्रत्यमनोवृत्तिविषयत्वस्यपूर्वोक्तरीत्यालौकिकालौकिकत्वमेदाभावेपितन्मात्रेस्पेवापरोक्षतानूपत्वसंभवेअनादृतवैतन्यतादात्म्यस्यतत्कल्पन
 मप्यसिद्धमितिवाच्यं वृत्तिविनापिवृत्तिसुखादावनादृतवैतन्यतादात्म्यादेवापरोक्षत्वसंभवेनलौकिकविषयतायामेवमानाभावात्संबंधेने
 वापरोक्षताव्यवहारात्तेनेवसर्वत्रतद्व्यवहारसंभवेवृत्तिविषयत्वस्यतदूपत्वाकल्पनात्अथवृत्तिज्ञानसुखादावपिवृत्तिज्ञानस्योत्पत्तिःक
 ल्पतइतिचेदत्रतितरामंधोसियतःअतियुक्तिभिरात्मनःस्वप्रकाशानुभवत्वेसिद्धेतेनेवानादृतविद्रूपेणसकलद्रव्यानुस्यूतेनेकेनवृत्ति
 ज्ञानसुखादिषुसाक्षात्करोमीत्यादिव्यवहारसंभवेतेकृत्यत्रिविनाशत्रात्यसंख्यातवृत्तितत्सामग्रादिकल्पयसिअथयस्तावदयमात्माब्रह्म
 सर्वानुभूःअत्रायंपुत्रुषःस्वयंज्योतिर्भवतियेनेहंसर्वविजानातिंतकेनविजानीयात् यत्साक्षादपरोक्षाद्रूपयआत्मासर्वतरकतरःसआत्मा
 येनवापन्नपतियेनवाभृणोतियेनवागंधानाजिअतियेनवाचंब्याकरोतियेनवास्वादुबास्वादुचविजानाति यत्तनसानमनुतेयेनाहुर्मनोमतं
 स्वप्रकाशमहानंदमात्मेवैतत्सर्वस्यइहासर्वसाक्षीसाक्षीचेताकेवलोनिरुगातमेवभातमनुभातिसर्वतस्यभासासर्वमिदंविभाति नद्वे
 ईशंपश्येःअद्वैतदृष्टानान्योतोसिद्रष्टा इत्याद्याःपुनर्यथात्मनोनुभवान्यत्वेद्रव्यत्वापत्त्याविनाशित्वमिथ्यात्वाद्यापत्तिःह्यनित्या

नाम
 ८

परिधिनात्मस्वरूपेतेसंभवत्यात्मधर्मतया अनंतकोद्युभयव्यक्तिकल्पने गौरवं आत्मतः प्रकाशांतराभ्युपगमेतस्यापि प्रकाशांतराभ्युपेयस्य
था प्रकाशासंबद्धस्य तस्य शाखाविद्याणामानत्वादसिद्धापत्तिः प्रमेयत्वादित्याकांक्षतरीणानुमानादिविषयत्वेपितत्रद्विषयकत्वेन तत्रद्विषयमि
त्येतन्नतदसिद्धितादवस्थे सर्वज्ञातं स्वविषयमित्युक्त्या घनुमानस्य संभवेपितेनात्मान्यानुभवासिद्धिः आत्मान्यानुभवपक्षत्वे वा श्रयासि
द्धापत्तिः तत्कालीनप्रत्यक्षप्रकाशांतराभ्युपगमेपितथैव प्रकाशांतराणि वाच्यानीत्यतवस्थानि रवधिप्रकाशाधारायानित्वाभ्युपगमेऽत
नुभवपराहतिर्जन्यत्वाभ्युपगमे संशयविपर्ययापत्तिः सा पक्षोऽत्र आत्मनिश्चयेन जातस्तदुत्तरक्षणे देहोतः करणादिदेवात्मनः संशयाप
त्तिसंभवात् न हितसंशयादिकं कस्यचिदातुं भविकं तदुत्तरीकादौ न हि जातुकश्चित्संदिग्धे ह मतं हं वेति वा न विपर्यस्यति ताहमेवेति न चो
क्तं संशयादिकं देहादात्मत्वविशिष्टस्य वाच्यं तस्य च न प्रकाशात्वं सिद्धांतेपीति वाच्यं स्फुरणमात्ररूपस्य भुदात्मन एवोक्तं संशयादि
विषयत्वेनापादनात् देहादिस्फुरति न वा स्फुरतीति वा अयं घटेन वेत्यादिभुद्वयत्वादिसंशयादिवत् अथ स्फुरणस्योतावत्तत्विद्रूप
स्येव देहादौ सत्वेनोक्तं संशये हेतुत्वेन दोषा नो मत्कृत्वेन च देहादिस्फुरणवरकाज्ञानादिकार्यस्योक्तं संशयादेर्नोपपत्तिसंभवः अतए
व पुत्रुषां तरीयदेहादौ घटादौ चैतन्यस्याज्ञानावृत्तादिसत्वेन तत्र तादृशसंशयादि जायत एवेति चेन्न हि स्फुरणो ज्ञानांतरांगीकारो
व्यर्थ एवावरणमित्यर्थमेव ज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमात् अथ व्यवहारार्थस्फुरणो ज्ञानांतरमावश्यकमिति चेन्न स्फुरणतादात्म्येनैवा
न्यस्येव स्फुरणस्यापि व्यवहारादिसंभवात् व्यवहारादिमात्रं प्रति स्फुरणतादात्म्यस्यैव प्रयोजकत्वात् तस्मात्स्फुरणस्य व्यवहारादिकं

धा

शाना

सेशयविपर्ययाद्यविषयत्वं च स्वातिरिक्ता नपेक्षमिति स्वतः सिद्धत्वमित्याद्या आत्मतः स्वप्रज्ञा तु मय रूपत्वं व्यवस्थापयति ननु सूर्यादा
 त्मस्यैवावरोक्षता रूपत्वे वाक्ष्यमादिरत्यनुत्पत्तिरुद्गायामपि भुक्तित्वा दोसा शाकरोमीति व्यवहारादिः स्यात् न च जीवचेतन्येन भुक्तित्वा देशा
 ध्यासिकतादात्म्याभावात्तदन्तथा व्यवहारादिकं वाक्ष्यमादिरत्युत्पादे तु भुक्तित्वाद्यवच्छिन्ने चेतन्येन निर्गतां तः करणपरिणामवाक्ष्यमाद्यव
 छिन्नस्य जीवचेतन्यस्येव ज्ञेयतेति वाच्यं अविद्योपहितचेतन्यस्येव जीवचेतन्येव सर्वकार्योपादानत्वे वाक्ष्यमादिरत्यवच्छेदे देविना
 विअंतः करणादिभिर्विभुक्तित्वादिविषयमात्रेण ध्यासिकतादात्म्यस्य सहजत्वादिति चेत् अविद्योपहितचेतन्यस्य जीवत्वजन्यमात्रो
 पादानत्वपक्षेऽपि सुखादाविव भुक्तित्वा दो वाक्ष्यमाद्यनुत्पत्तिकाले सा शाकरोमीति व्यवहाराद्रीता देवा वरकाज्ञानकल्पनादतावत्तचेत
 न्यतादात्म्यस्यावरोक्षता रूपत्वे वाक्ष्यमाभावात् यदि त्वंतःकरणोपहितचेतन्यमेव जीवः अविद्योपहितचेतन्यस्येव जीवत्वं न तस्य सकलका
 र्योपादानत्वं किंतु ब्रह्मरास्तदा तु जीवचेतन्यस्य भुक्तित्वादिविषयैराध्यासिकतादात्म्यसंबन्धस्यैवाभावाच्चाक्ष्यमाद्यभावकाले न तथा
 व्यवहारादिकं न च भुक्तित्वाद्याकारकवाक्ष्यमादिरत्यनुत्पादेऽपि रूढत्वाद्याकारकवाक्ष्यमादिकाले भुक्तित्वाद्यवच्छिन्ने चेतन्येन जीवचेतन्यस्ये
 व्यसंभवात् भुक्तित्वा दोसा शाकरोमीति व्यवहारादि स्यादिति वाच्यं अंतःकरणवच्छेदतदभावकृतभेदनिवृत्तिरूपस्यैव स्य संभवेऽपि भु
 क्तिवाद्याकारकवृत्तिविना तदवच्छेदेन तदधिष्ठानब्रह्मचेतन्यावरकाज्ञानसत्वात् भुक्तित्वमिह नास्ति न भाति भुक्तित्वेनेदं न जानामीति व्य
 वहारात् अतएव तचेतन्यसंबन्धस्यैव सा शाकरोमीत्येभिराप्यप्रवृत्त्या कार्यप्रयोजकत्वादावत्तचेतन्यसंबन्धस्य पराभ्युपगतनिर्विकल्पक

चेत०

नाम
८

स्थानीयत्वात् न च वाक्ष्यतेऽशुक्तित्वादावुत्पादेऽपि तदधिक्यानवच्छेदकत्वं सूत्राज्ञानेन तत्त्वसाक्षात्कारपूर्वमावृतमेवेति कथं शुक्तित्वापरोक्ष
नेति वाच्यं आवरणानवच्छेदकत्वरूपातावृतत्वस्य चित्संबंधविशेषात्वात् शुक्तित्वादौ वाक्ष्यदिकालेषु शुक्तित्वादिनदधिक्यानचितोः संबं
धस्यावराणावच्छेदकत्वात् तस्माज्ज्ञानमात्रे जीवस्योपादानत्वे शुक्तित्वादिभिर्जीवस्याभ्यासिकोपरागसत्वे व्यावराणाभिभवार्थं ब्रह्म
णोपादानत्वे तत्कोपरागार्थमावराणाभिभवार्थं च वाक्ष्यदिवृत्तिरिति तदभावकालेषु शुक्तित्वादौ न साक्षात्कारमित्याप्यवृत्याद्यो
पत्तिः ४ वृत्तिज्ञानस्यावकाशात् प्रत्यभिभावकत्वं तु तन्नाशजनकत्वं परेष्वाप्रतियोगिनः स्वप्रागभावनिवृत्तिजनकत्वपक्षवत्तन्ना
शान्नपत्वं वा परेष्वातस्य स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वपक्षवत् तदवतप्रतियोगिनो ध्वंससमये प्रागभावध्वंसावृत्तिवत्तद्वृत्तिज्ञा
नध्वंससमयेऽप्यज्ञानध्वंसावृत्तिसंभवादेतन्नाशनवृत्तिज्ञानयोः समानाकारतामात्रेणानाश्रयताशकभावांगीकारेऽप्यज्ञानशुक्तित्वादि
प्रत्यक्षेण वाक्ष्यदजनतादिभ्यमहेत्वज्ञानस्य निवृत्तिस्यादृश्यते हितेन तदनिवृत्तिश्चाक्षयत्वादिना वाक्ष्यदिभ्यमहेत्वज्ञानत्वेन त
दंगीकारे तु गौश्वमज्ञानवृत्तिज्ञानयोर्नाश्रयताशकभावं कल्पयित्वा तावृतत्वेन न्यसंबंधस्य सकलापरोक्षतात्वकल्पनापेक्षया वहिर
र्थे वाक्ष्यदिवृत्तेरांतरार्थे चानावृतत्वेन न्यस्यापरोक्षतात्वमित्येव कल्पनं युक्तमित्यादि कुचोद्यमपास्तं परेष्वाज्ञानप्रागभावयोरे
वास्माकमज्ञानवृत्तिज्ञानयोर्नाश्रयताशकभावांगीकारात् पादरावृत्तिज्ञानेन यादृशी ज्ञानस्य वस्तुतो नाश्रयताप्रागभावत्वं तत्रैवा
ंगीकृत्य स्वप्रागभावत्वं कालिकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वं चेतुभयसंबंधेन प्रमातेन कारणता अज्ञानवृत्तिप्रतियोगितासंबंधेन नाश्रय

तेन कार्यते त्वंगीकारसंभवात् प्रमात्वं च जातिविशेषः प्रमितो मीत्याद्यनुभवसिद्धः न चाज्ञानस्य प्रागभावपक्षे भावाभावविलक्षणत्वं
 भेदव्यवस्थितत्वादिसिद्धांतव्याघात इति वाच्यं परे वा ज्ञानस्य भावस्यापि ध्वंसप्रागभावत्वस्य विषयकत्वादिवत् भावाभावविलक्षणत्वं
 सविषयकत्वादिसत्वेऽपि प्रागभावत्वाविरोधात् प्रागभावांतरस्याग्रामाणिकत्वेऽप्यज्ञानस्य तत्र प्रमाप्रागभावत्वस्य चोक्तवक्ष्यमाणान्न
 कसहकृतप्रमाणागम्यत्वेनावश्यकत्वाच्च ननु यद्यज्ञानमेकमेव न तु मूलाज्ञानादखंडानंदावरकादन्यानि घटाद्यवच्छिन्नान्यज्ञाना
 नि घटादिप्रमातिवर्त्यानीत्युपेयते तदा घटाकारकप्रमयेव ज्ञाननिवृत्तिरूपो मोक्षः स्यादिति चेन्न एकाज्ञानपक्षे प्रमाविरहवि
 शिष्टं यदज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तदभावविशिष्टस्यैवैतन्यसंबंधस्यापरोक्षतारूपत्वात् प्रमाया अविद्याभिभावकत्वमुच्यते ता
 दृशाभावेऽपि शिष्टं च सुखादिविशेषसंबंधे सहजाज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वात् घटादिविशेषसंबंधे तु तन्निष्ठाज्ञानविषयतावच्छेदक
 त्वस्य वृत्तिविशिष्टत्वात् न च वाक्ष्यादिध्वंसाविरहाद्यनुपस्थितावपि सुखादौ साक्षात्करो मीत्यादिव्यवहारात् कथमुक्तं तूपासर्वत्राप
 रोक्षतेति वाच्यं उक्तावच्छेदकतासंबंधेनाज्ञानाभावेऽपि निवेष्टासंबंधानुपस्थितावपि भवति विरहात् प्रमाविरहवैशिष्ट्यं तु स्वसमानाधि
 करणस्वविषयतावन्निरूपितत्वसंबंधेन स्वावच्छेदकत्वसंबंधेन वा वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमाविरहस्य सामानाधिकरण्यरूपं घटादि
 वाक्ष्यादिप्रमाकाले तु तस्यानिर्गमेन स्वसमानाधिकरणस्याकाराख्यसंबंधविशेषरूपविषयत्वस्य घटादौ स्वीकारात् घटादिविस्त
 रं वा वच्छेदेनाज्ञानविषयत्वस्यैव प्रमाया अपि विद्वत्त्वो गीकारात् घटादिविस्तरेण निष्ठाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं नोक्तं सा

मानाधिकरणवत् प्रमायछेदकत्वासमानाधिकरणं यस्य विषयतावच्छेदकत्वं तेन संबंधेनाज्ञानस्य योभावस्तद्विशिष्टं चित्तादात्म्यमपरोक्षतेति
मुनिवर्कः अथवा अज्ञानानात्वपक्षे चित्तिवृत्तस्य तद्विषयत्वस्यानादित्येपि दृष्टादिविषयसंबंधे तदवच्छेदकत्वं कालविशेषावच्छेदेनैव यथोपरीति
यतेऽयथा प्रमाकालेपि दिनांतरविनश्यदज्ञानेन द्योनास्ति नभातीति व्यवहारस्यास्तिभातीति व्यवहारभावस्य चापत्तेः तथा एकाज्ञानपक्षे
च पिप्रमातृज्ञानोद्भूतसंस्कारकालान्यकालावच्छेदेनैव तदुरनीकियते तथा केवलं तत्त्वविषयतावच्छेदकत्वसंबंधेनाज्ञानाभावविशिष्टस्य वि
संबंधस्यापरोक्षतात्वेपि न क्षतिः एतेनोक्तविशिष्टाभावस्यापरोक्षतादृक्त्वे तादृश्याप्रवृत्त्यादिकारणत्वे गौरवमित्यादिकमुद्धृतं न
च तथाप्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं तस्य संबंधत्वेन प्रवृत्त्यादौ कारणत्वापेक्षया लौकिकविषयताकप्रत्यक्षत्वेन कारण
त्वे लाघवमिति वाच्यं उक्तसंबंधेनाज्ञानसामान्याभावस्तद्व्यक्तिविशिष्टचित्तादात्म्यसंबंधेन शुभ्यादिविशिष्टत्वापेक्षया शुभ्यादिलौकि
कप्रत्यक्षत्वस्य लघुत्वादप्रमाणज्ञानादिसत्त्वेऽज्ञानसत्त्वेनाऽस्मर्त्तते तदभावाभिवेदो न प्रत्युत लाघवाच्च किंचेतेन सति भात्यपिशुक्तिता
दोसत्ताभाताभिलाषस्य प्रवृत्त्यादेश्च प्रतिबंधकत्वेनास्ति नभातीत्यभिलाषादिजनकत्वं वाज्ञानस्यावरकत्वमित्योपनिषदेऽप्युच्यते तथा च
तत्कल्पनागौरवापेक्षयांतरविषये साक्षिसंबंधस्य बहिर्विषये वाक्षणादिविषयत्वस्य साक्षात्करोमीत्यभिलाषप्रवृत्त्यादिनियामकत्व
मिति वैरूप्यमपि युक्तमित्यादिकं परास्तं अस्तिभातीत्यत्राज्ञानाभावविशिष्टचेतन्यसंबंधस्य व्यवहार्यतया प्रवृत्त्यादिप्रयोजकतया च
अज्ञानसत्त्वे तदभावेन व्यवहाराद्यसंभवमात्रस्यैवाज्ञानं प्रतिबंधकमिति वाक्यार्थत्वेनाज्ञानस्य तत्प्रतिबंधकत्वाकल्पनान्नास्ति नभातीत्य
त्राज्ञानस्यैवास्तित्वभातविरोधितयाभिलाषादिविषयत्वमात्रस्याभिलाषादिजनकत्वार्थतया तदजनकत्वं कल्पनात् अथाज्ञानाभावे

उभारयितुस्तत्त्वज्ञानं प्राप्तयेषीमोक्तयेतास्मयद्वारात्तावद्विज्ञानभाववच्च
तत्त्वस्य सत्ताशब्दार्थत्वात्तदुक्त्यवसारे विवारेकवारयितुं पुरुषोक्तयोक्तयोक्तयो
नञ्प्रत्ययित एवासंघातार्थत्वस्वीकारेण तु नरुक्तत्वापत्त्या नमस्तीति प्रत्ययः =

नेवचेदभातीति व्यवहारप्रवृत्त्यादिकार्यस्यातर्हिभुक्त्यादौ परोक्षरूपा तस्यैव तदंगीक्रियते तदा परोक्षरूपास्तीति व्यव
हारेपि न स्यादिति चेन्न यतोऽज्ञातं वैजात्यद्वयवत् तत्रैकं प्रमाणावस्थाभिभाव्यता वच्छेदकमन्यच्च प्रत्यक्षप्रमाया एव तत्राद्यवैजात्यविशिष्टाज्ञा
नस्याभावविशिष्टचैतन्यमस्तित्वसत्तादिबद्धिवद्ध्यते द्वितीयवैजात्यविशिष्टाज्ञानाभावविशिष्टचैतन्यमस्तित्वसत्तादिभिर्मानस्फूर्
त्यादिभिश्चादेव ब्रह्मियते प्रवृत्त्यादिकारणं च न वास्तित्वं सत्ता सामान्यमन्यथा भुक्तित्वमे स्फुरतीत्येव भुक्तित्वमे स्तीत्यहंकारावधि
न्तत्वेन चैतन्यरूपमस्तित्वं व्यवहित्येत देशकालसंबधित्वं च अन्यथा इहेदानीमस्तीति नियतदेशकालात्वयो न स्याच्चेतन्यस्य सार्वदिकत्वा
दिति वाच्यं यतश्च सत्ता सामान्यस्याज्ञातत्वेपि भुक्तित्वादिकं मे स्फुरतीति वक्तुमे स्तीति व्यवहारः स्यात् अथ मे स्फुरतीत्यत्र स्फुरणे आत्मनो ज
न्यता संबंधो भासते तच्च सत्तायांतं भवति समवायादिसंबधांतरस्य विद्यापत्तिरिति चेत्तर्हि मन्मतेपि स्फुरणात्वावच्छेदेनाहंकारावधि
न्तत्वे भासते सितात्वावच्छेदेन तु न तत्संभवति परोक्षरूप्तिस्थलीयास्तितायांतदसंभवात् अस्तित्वात् सामानाधिकरण्येन तज्ज्ञाने विद्या
पत्तिरिति तत्वं वस्तुतो सिता घटकाशनेऽहंकारावच्छिन्नत्वान्न संभवात् परोक्षधीस्थलेपि मे स्तीति व्यवहारोपपत्तिरभावसामान्यादौ
तस्यावज्ञसत्ता सामान्ये नास्तित्वा व्यवहारसंभवः इयंसत्ता सामान्यं सदित्येकाकारव्यवहारयोर्विषयवैक्य कल्पनमगुक्तं सत्तदित्यनुगतस
त्ताकारव्यवहारस्यानुगतदेशकालसंबधित्वेनासंभवः चैतन्यातिरिक्तमहादेशकालयो र्मानाभावात् इहेदानीं भुक्तित्वादि
कंनास्तित्वाभातीत्यत्राप्यज्ञानएव देशकालावच्छिन्नान्वयः भुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविद्विषयता काज्ञानस्य दंत्यादिविशिष्टदेशकालावच्छिन्नवि
राश्रयता कत्वोद्गुण्यादिव्यमानत्वादेवं च साक्षिविषयो परागस्य सहजत्वपक्षेपि प्रत्यक्षरूप्तेर्विषयावच्छिन्नविदाश्रयता कत्वमावश्यक

माने २

शम

”

मन्यथा भुक्ति त्वादितादात्म्यवत्सुरास्याहंकारावच्छिन्नत्वा संभवात् भुक्ति त्वादिकं मे स्फुरतीति व्यवहारा संभवात् अथाज्ञानप्रमदोरे कदेशा
वच्छिन्नत्वं विना प्रागभावप्रतियोगिभावा संभवेनाभिभाष्याभिभावकभावा संभवादज्ञानावच्छेदकेनेदं त्वादिविशिष्टेन भुक्त्यादिदेशेनेव भुक्ति
त्वादिप्रमाया अवच्छेदो युक्तो न तु भुक्ति त्वादिना तत्त्वावप्रत्यक्षवृत्तिप्रमायाः कथं स्वविषयावच्छिन्नत्वनियम इति चेन्न कृपात्तादिना राज्ञ्य
घटादिसंयोगनाशस्य स्वप्रतियोगिरूप प्रागभावावच्छेदकानवच्छिन्नत्वेन प्रागभावतत्प्रतियोगिनोरेकावच्छिन्नत्वनियमस्याभावात्
तत्त्वप्रत्यक्षवृत्तिरिव परोक्षवृत्तिर्विषयावच्छेदेन न चित्तमाश्रयति किं त्वहंकारावच्छेदेनेव तत्प्रागभावतत्प्राज्ञानं तु इदं त्वादिविशिष्टवि
षयावच्छेदेन पिवितमाश्रयति तदवच्छिन्नस्वकार्यविषयकभा मजनकत्वात् न च परोक्षवृत्तिरपि प्रत्यक्षवृत्तिरिव विषयावच्छेदेन कुतो
न जायत इति वाच्यं अवच्छेदकतासंबंधेन चाक्षयादिना वक्षरादिसंयोगकार्यत्वांगीकारे प्रत्यक्षवृत्तेरिंद्रियसंयुक्तावच्छिन्नत्वेपि परोक्ष
वृत्तेस्तथा त्वनियामकसामग्र्यकल्पनात् न च विषयतासंबंधेनेव कार्यत्वांगीकारसंभवेन प्रत्यक्षवृत्तेरपि तदसिद्धमिति वाच्यं भुक्ति त्वं मे स्फु
रतीत्युक्तिनिर्वाहा संभवस्योक्तत्वात् अवच्छेदकतासंबंधेन कार्यत्वानंगीकारे विनिगमकाभावाच्च परोक्षवृत्तेस्त्वतीता नागत व्यवहिता
र्थावच्छिन्नत्वा संभवस्यैव परामर्शादिकार्यताया अवच्छेदकतासंबंधानवच्छिन्नत्वे विनिगमकत्वात् अथ प्रत्यक्षवृत्तेरिंद्रियसंबद्धविष
यकत्वसिद्धये विषयतासंबंधेनेंद्रियसंयोगकार्यत्वस्यावश्यकत्वमेवावच्छेदकतासंबंधस्य तदनवच्छेदकत्वे विनिगमकं न च वक्षरादि
प्रमारास्य आलोकनूपस्य श्रीमहत्वादेर्गुणत्वादिति बंधकाभावस्य गंधरसस्य श्रीरिविषयस्य वा विषयतया चाक्षयादिकं प्रतिहेतुत्वाव

श्य कत्वा द्विषयतया संप्रयोगकार्यत्वं नावश्यकमिति वाच्यं चाक्षुषादिस विषयकत्वसिद्धये वक्ष्यते ॥ संप्रयोगस्य वा कार्यत्वं विषयतयेत्यत्र वि
 निगमनाविरहादिति चेन्न सधर्मितावच्छेदकविशिष्टबुद्धौ बाधाभावादित्यूपाया विशिष्टधीमात्रे अत्र त्वज्ञानाभावादित्यूपायाश्च सामा
 न्यसामग्राः ॥ कार्यतया अवच्छेदकता संवेधेन वक्तुमत्रास्यतया विषयतानिवेशस्य तस्याभावप्रकृतया संप्रयोगादिजन्यताया विषयत
 याभावप्रकृतात् **न** निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्यैद्रियसंप्रयुक्तविषयकत्वमुक्तीत्यान संभवतीति तदनुरोधेन संप्रयोगादिकार्यत्वं विष
 यतया वश्यकमिति वाच्यं अत्राह निर्विकल्पके मानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वे मानाभावात् तदनुरोधेन तत्कल्पने माना
 भावात् **न** वजातिमान् घटइत्यादौ द्विविधविषयता नियमाय निरवच्छिन्नघटत्वादिविषयताकज्ञानस्य निरवच्छिन्नघटत्वादिसंकाशताक
 ज्ञाने हेतुत्वभावप्रकमिति वाच्यं जातिविशेषेण संप्रयोगादेरेव तत्र हेतुत्वादन्यथा कारणतावच्छेदके विनिगमनाविरहात् **न** कृतस्त
 चेत्तत्स्यैव ज्ञानत्वेनाध्यासिकस्य तत्संबन्धस्य विषयता परनामकस्य जडे बुद्धिप्रतयावृत्तीनामज्ञानवत्तद्विषयीभूतविद्विषयकत्वे
 विज्ञानत्वे जडविषयकत्वे वा मानाभावः परमं ते विज्ञानेऽनुव्यवसायविषयत्वस्य कृत्वा हृत्तीनां तु ज्ञानाभिव्यंजकत्वमात्रमज्ञानाभि
 भावकत्वात् परमं ते मनोयोगादीनां ज्ञानजनकत्ववत् **न** ज्ञानविषयविद्विषयकत्वेनैव तासां प्रमात्वापपत्तेः ॥ पूर्णानंदावरकाज्ञानतद
 मिभावकवृत्त्योश्चेत्तत्तद्विषयत्वस्य कृत्वा हृत्तीनां तु ज्ञानतदभिभावकवृत्त्यंतरयोरपि तथैव कल्प्यते **न** वृत्तेः संसर्गविशेषिततया नुभव
 स्थले एका नुयोगिका परप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंसर्गावच्छेदेनैव चेत्तत्तद्विषयता यथा इमांशुक्तिपत्र्यामिधरीयां कर्मतां भूतोमि
 पर्वतं वह्निं संप्रयुक्तमनुमिनोमीत्यादौ संसर्गविशेषिततया तदननुभवस्थले निर्विकल्पकवृत्तेः क्वचित्तद्विषयावच्छेदेनैव यथा सो

राम
 १२

यमित्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधोऽश्वेऽव्यक्तिमात्रावच्छेदेन कचिद्विषयानवच्छेदेनैवैतन्नेविषयता यथा महावाक्यादेस्तात्पर्यानुबोधेना
खंडचिन्मिच्छाविषयता अथ यत्र विषयविशेषितवृत्तेर्जन्यता **वदंत** तत्र प्रत्यक्षवृत्तेर्विशिष्टविषयावच्छिन्नत्वेन जन्यत्वादेर्गुणत्वमपि
रोक्षवृत्तेर्विशिष्टविषयावच्छिन्नविषयता कत्वेन जन्यत्वादिकल्पना गौरवस्या युक्तत्वात् उच्यते विषयकत्वमपि वृत्तेर्गुणमिति चेन्न इदं हि गो
रवं सविषयकज्ञानस्य नित्यत्वकृतं तत्र च महदेव तावत् पूर्वमेव प्रदर्शितं अथ विषयतायामित्यज्ञानरूपाया दृष्टि दृश्यसंबन्धरूपायाः
कृतत्वेऽपि दृष्टादिभिरिव परोक्षवृत्त्यापि दृष्टानां लाघवात् साक्षात्संबन्धकश्चन कल्प्यत इति चेत् कल्प्यतां यदि संभवति कथं न संभवतीति
चेदतीतादिदृष्टानां परोक्षवृत्तीनां च भिन्ने देशकालत्वेन संबन्धासंभवादस्यथा सर्वत्रा मेव मिथः संबन्धस्य वृत्तं शक्यतया भ्रममात्रोच्छेदाप
त्तेः अथ भिन्ने देशकालत्वाभावस्य संयोगसमवायादिसत्यसंबन्धव्यापकत्वेन गृहीतत्वात् तदभावात् सत्यसंबन्धस्याभावा निश्चयेऽपि मिथ्या
संबन्धः कश्चन प्रतीतिरालोक्यत इति चेन्न बहिःसमुत्पत्तिरिति चेत् प्रतीतिर्व्याघ्रवच्छिन्नाया चैतन्यविषयतानिरूपका नुमित्यादिवि
षयकत्वेनोपपत्तेः संबन्धांतरा कल्पकत्वात् अन्यथा सर्वत्र साक्षात्संबन्धकल्पनया परंपरासंबन्धोच्छेदापत्तेः अज्ञानविषय विवि
षयकत्वे विना वृत्तेरज्ञानज्ञापकत्वनूपप्रमात्वानुपपत्तेः रज्ञातं व्यादिमत्वं मया नुमितमित्याद्यनुभवेन व्याघ्रवच्छिन्नविद्रूपसत्ता
विषयकत्वस्य परोक्षवृत्तेश्च हरात् मेहनानास्ति स एव नेति नेत्यामेति अथात आदेशो नेति नेतीत्यादि कृतिबाधितत्वेन जज्ञानां प्र
माणवेद्यत्वानुपपत्त्या श्रुतेरनवच्छिन्नवितीव प्रत्यक्षादीनामवच्छिन्नवित्येव विषयत्वोचित्यात् अज्ञानप्रमयोऽसमानविषयत्वोचि

त्याच अज्ञानस्य च विविध यकत्वावश्यकत्वं वक्ष्यते तस्मात्सर्वत्र वृद्धादिसंवाधच्छिन्नचेतन्यविषयताकालुमितित्वादिनेव परामर्शो दिज्य
 त्वादिस्वीकोरेवाधकाभावः अतएव सर्वप्रमाणवेद्येस्मिन् ब्रह्मरूपे अवस्थिते इति वार्तिका धुक्ते सिद्धांतसंगच्छते एवं च परोक्षवृत्तिस्थले
 वृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणविषयस्यानध्यस्तत्वे विषयविवेचितितस्याध्यासः साक्षिणस्तदभिन्नत्वादिविषयज्ञानत्वं वाच्यं तथा च वृत्त्यभावकाले
 विवक्षितज्ञानमीत्यादिव्यवहारः स्यात् ॥ वृत्त्यवच्छिन्नस्य तस्य तत्वे तु वृत्तेरेव ज्ञानत्वं युक्तं सुखादिस्थले च वृत्त्यस्वीकोरेण तज्ज्ञानं दुर्बलं
 स्यादिति अपि निरस्तं उक्तीत्या अज्ञानविषयतादूपावरणानवच्छेदको यो विषयाध्यासिकसंबंधस्तद्विदभिन्नसाक्षिण एव ज्ञाना
 मीत्यादिव्यवहारनियामकत्वात् तत्र दंतः करणवच्छिन्नयोरेवावरणवृत्त्योरभिभावाभिभावकत्वात् तत्र दंतः करणवच्छेदेन वृत्त्यभा
 वकाले तादृशव्यवहाराय त्वसंभवात् तस्मात्सुखादौ साक्षात्कारादिव्यवहारानुरोधेन यत्साक्षादपरोक्षं ब्रह्म यथात्मा सवीतरूपं अयमात्मा
 नंतरो वाह्यः कल्मषज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्यात्मन एव साक्षात्कारत्वज्ञानत्वाद्यवश्यकत्वे आत्मनीव बोक्ष्यादिवृत्तावपि साक्षात्का
 रत्वज्ञानत्वादिकल्पनं निर्युक्तिकमेव न च ज्ञानं प्रकल्प्योक्तरीत्या तस्य साक्षात्कारादिव्यवहारनिर्वीहकत्वकल्पनादवश्यकत्वात् प्रवाक्ष्या
 देरेव साक्षात्कारत्वज्ञानत्वादिकल्पनमेव युक्तमिति चेन्न ज्ञानस्यावश्यकल्प्यत्वात् सर्वाः प्रजा अहंरुहर्गं धृत्य एतं ब्रह्म लोकं न विदंती राम
 त्यादिश्रुत्या सुषुप्तौ ब्रह्मसुराभावमुक्त्वा अनृते न हि प्रत्यूहा इत्यादिश्रुत्या नृतादितमिथ्याश्रूयणां ज्ञानेन प्रत्यूहादितादृशं हि १३
 तत्त्वस्य तत्र तत्र हेतुलोकैः एवं तीहोरेण प्रावृता अविद्याया मंतरेवर्तमाना जीवे जावाभासे न करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भव

तीत्यादिभ्रतेऽज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यादिस्मृतेश्च नवानृतादिशब्देर्ज्ञानाभावएवोक्तइतिवाच्यं सत्यात्मकचतुर्विधो विद्येवानृतशब्द
स्यानृतं भुक्तो रजतमित्यादौ प्रयोगात् ज्ञानाभावस्य स्वस्मिन्नेव हेतुत्वोक्त्यसंभवात् मन्त्रेतेतु सुबुद्धस्य निर्विदो यद्वा मिन्नते पशो
नाभाववद्वा मिन्नस्य साक्षिण एव ब्रह्मस्युरणत्वमित्यभिप्रायेण तदुक्तिसंभवात् यदभावविशिष्टस्यैव यस्य अवहित्यमाणा त्वे
त्येव तत्रावरकत्वव्यवहारात् यथावरककपालोर्देदीपादौ न च ब्रह्माकार इति ज्ञानाभावस्तथा तत्सत्त्वे विजीवन्मुक्तो ब्रह्मणो अव
हारात् चेतन्यनूपे ज्ञाने स्वाभावस्यावरकत्वोक्तेर्निरालंबनत्वापाताच्च किंच स्वस्वरूपं न जानामि पुरोवर्त्तिनं न जानामि त्वदुक्तमर्थं न
जानामीत्याद्यनुभवेर्भावरूपा ज्ञानावगाहनात् तदपलापासंभवः न च तत्रापि ज्ञानाभावो विषय इति वाच्यं प्रतियोगिज्ञानसत्त्वे स्वरू
पादिज्ञानस्यैव सत्त्वेन तदभावप्रत्यक्षासंभवात् तदसत्त्वे त्वभावग्राहकसामग्री विरहात् न च स्वरूपादिज्ञानसत्त्वे स्वरूपाद्यज्ञानं ना
स्ति तदसत्त्वे तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाद्यभावेन तदनुभवासंभव इति भावरूपमज्ञानमपि कथं ग्राह्यं यदि च साक्षिणो नित्य
त्वेन तत्रोक्तज्ञानादेरहेतुत्वेन तस्य भावरूपा ज्ञानविषयकत्वसंभव इत्युच्यते तर्हि ज्ञानाभावविषयकत्वमपि तस्य तथैव संभवतीति वा
च्यं ज्ञानाद्यभावस्य साक्षिभिन्नेऽपि प्रतीयमानत्वात् साक्ष्यतया सत्त्वेन तस्य भावरूपा साक्षिसंबन्धनिर्वाहकप्रमादन्ति विना साक्षिवेद्य
त्वासंभवात् यथा विद्योपहितचेतन्यस्यैव साक्षित्वपक्षेऽतः करणावच्छेदेनैव घटावच्छेदेनापि ज्ञानाद्यभावस्य साक्ष्यव्यासस्वीका
रात् साक्षिमात्रवेद्यत्वसंभवः अवध्यादिज्ञानस्य दीर्घत्वादिव्यवहारइवाभावव्यवहारे तत्र दधिकरणा ग्राहकसामग्री हेतुत्वात् तदभावका

लेतस्य नापत्तिरित्यमेव गगनादेशसाक्षिवेद्यते सिद्धांतसिद्धे पितृव्यवहारे तत्र दधिकरणा ग्राहकवक्षराद्यपेक्षेति चेन्न अभावबोधक
 वाक्यत्वादिरूपतश्च वहात्वापेक्षयाभावप्रत्यक्षत्वस्यैव लघुत्वेन तज्जन्यतावच्छेदकत्वोचित्येन प्रतियोग्यतुल्योपनिर्विकल्पकोत्तर
 मभावस्य परैरपि प्रत्यक्षत्वानंगीकारेण चाभावप्रत्यक्षस्य नित्यसाक्षित्वासंभवात् अतएव गगनादेश्वक्ष्मादिगम्यत्वोचित्यात्
 भद्राचार्यादिमते तथंगीकारात् अथ द्वियसंबद्धविशेषणतया भावप्रत्यक्षे जननीये तस्य प्रतियोग्यतुल्योपनिर्विकल्पितस्यालीकतया
 तद्विशेषितस्य प्रतियोग्यतुल्योपनिर्विकल्पिततावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यगोचरप्रत्यक्षत्वेन प्रतियोग्यतुल्योपनिर्विकल्पिततावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वाद
 भावप्रत्यक्षत्वेन तत्तादृशज्ञानजन्यत्वमिति चेन्न तादृशवैशिष्ट्यगोचरप्रत्यक्षत्वेन जन्यत्वांगीकारेपि स्वरूपं तज्जानामीत्यादिप्रत्यक्ष
 स्याभावविषयकत्वे उक्ता तु पपत्तितादवस्थानि द्वियसंबद्धविशेषणतयेदं तदिप्रकारेण भावप्रत्यक्षस्य समवायादिप्रत्यक्षस्य च प्रति
 योग्याद्यविशेषितस्याप्युदयेन प्रतियोगितावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानस्य इयान्यस्यासमवेतस्य प्रत्यक्षप्रतिकारणीभूतं द्वियसंबद्धविशेषण
 तया व्याप्यसामग्रीकत्वासंभवेनेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणार्थं प्रतियोग्यादिज्ञानस्याभावप्रत्यक्षप्रतिकारणत्वावश्यकत्वाच्च अभावस्या
 तु पलक्षिप्रमाणगम्यत्वेपि प्रतियोग्यादिनिर्विकल्पोत्तरमभावानुपलक्ष्यज्ञानस्यादर्शनेन प्रतियोगितावच्छेदकादिप्रकारकज्ञानस्य तत्र हेतुत्वा
 त् अथ स्वरूपं तज्जानामीत्यादौ स्वरूपनिष्ठ निरवच्छिन्नविषयताशालिनो मुक्त्युपधायकस्य वापुगेवर्जितमित्यादाविदं त्वान्यद्रव्यत्वादित्या
 व्यधर्मनिष्ठ निरवच्छिन्नप्रकारताकस्य तु क्तार्थमित्यादौ त्वदुक्तार्थत्वाप्यधर्मनिष्ठ निरवच्छिन्नविषयताकस्य ज्ञानस्याभावो वि
 शयस्य तावसा मात्यतश्च स्वरूपादिज्ञानस्य कारणीभूतस्य सत्वेपि तादृशभावधीसंभवइति चेन्न सोहमित्यादिवाक्यजन्यस्य स्वरूपनिष्ठो

क्रविषयताकज्ञानस्य सत्वेऽपि स्वतन्त्रं न जानामीत्यनुभवात्साधारणं सुस्तु पथाय कत्वा धनुषी स्थिता वपितत्वात् सुस्तु पथाय कत्वा न प्रतियो
 गिक समवायेन ज्ञानसामान्याभावो विषयस्य भाषिणामराणां तादृशज्ञानत्वमविषयीकृत्यापि जायमानस्य न जानामीत्यनुभवस्यानुपपत्तेः १३
 दृशानुभवे तादृशज्ञानत्वविषयीकरणे तदुत्तरं तद्विशिष्टबुद्ध्या घापत्तेः १४ दं पृथिवीत्वाद्विज्ञानकालेऽपि भ्रुत्स्यादविदंत जानामीत्यादिभुक्ति
 तादृशज्ञानानुभवात् तदुक्तार्थत्वव्याप्ययत्किंचिद्धर्मनिष्ठानवच्छिन्नविषयताकधी सत्वेऽपि तदुक्तार्थं न जानामीत्यनुभवात् तदुक्तार्थत्वस्य
 वस्तुगत्या यद्वाप्यंतन्निवेदो यदा घटत्वेन पटस्त्वदुक्तस्तदा घटत्वेनैषा तदुक्तार्थत्वव्याप्यघटत्वाद्विज्ञानसत्वे तादृशानुभवानुपपत्तेः १५
 संवादिवाक्यस्थले विशिष्टार्थप्रसिद्धा तदुक्तविशिष्टार्थत्वव्याप्यप्रसिद्धे तदुक्तव्याप्यत्वस्य प्रतियोगिता वच्छेदके निवेदो विशिष्टवाक्या
 र्थत्वव्याप्यत्वज्ञानस्य पूर्वमवश्यमपेक्षायां तदसत्वे तादृशानुभवस्य जायमानस्यानुपपत्तेरनिवेदो च विशिष्टत्वत तद्धर्मानुपस्थित्या तन्नि
 स्थानवच्छिन्नविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः किंवाभावस्य साक्षिण्यभासांगीकारेऽपि विषयविशेषितज्ञानाभावस्य न
 साक्षिवेद्यत्वसंभवः १६ साक्ष्ययोग्यधर्मघटितधर्मावच्छिन्नाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वाद् यथा सुखाद्यभावस्य वगुत्तरघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाव
 स्यापि साक्ष्ययोग्यत्वापत्तेः १७ तु साक्ष्ययोग्यत्वं क्वचित्सहजतत्त्वावरणाभावाद्यथा सुखादे क्वचिच्चावरणाभिभावकप्रत्यक्षवृत्तियोग्यत्वात्
 था च धर्माधर्मगुणत्वादेरावर्तत्वेन प्रत्यक्षवृत्त्ययोग्यत्वेन च साक्ष्ययोग्यत्वात् ज्ञानाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वेऽपि घटादेः प्रत्यक्षवृत्तियोग्यत्वेन
 साक्ष्ययोग्यत्वात् ज्ञानाभावस्य साक्षिवेद्यत्वे बाधकाभावइति चेन्न घटाद्विज्ञानत्वस्य न घटादिविषयताशालित्वविशिष्टज्ञानत्वनूपतया

तत्र सप्तपुत्रुषीयज्ञानानां वैशिष्ट्यघटकत्वेन तादृशज्ञानसाधारणविषयता न च घटकतया तदवच्छिन्नाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वावश्यकत्वात् न
 हि पुत्रुषीयज्ञानतद्विषयतादिकं पुत्रुषीयज्ञानसाक्षिवैद्यं संभवति न च विषयतायाः ज्ञानभेदे व्येक्यं गीकारेणैकस्यास्य तस्याः सकलपुत्रु
 यसाक्षियोग्यत्वात् घटादिविषयताकत्वज्ञानत्वयोरेकव्यतिरिक्ततायां मिलित्वा वच्छेदकत्वमिति वैशिष्ट्यस्यावच्छेदकशरीराप्रविष्टत्वाच्च
 नोक्तदोष इति वाच्यं विषयतायाः समवायव्यतिरिक्ततायां पुत्रुयोगिभेदेन भेदावश्यकत्वादन्यथातिप्रसंगात्त्वावच्छेदकधर्मसंबन्धभेदेनावच्छेदकताया
 भेदावश्यकत्वेन व्यासवृत्तित्वानुपपत्तेः प्रत्येकस्य वातिप्रसक्तत्वादवच्छेदके वैशिष्ट्यस्यावश्यं घटकत्वाच्च अथ यथावृत्तिज्ञानाज्ञानविशेष
 रातया सर्वसाक्षिभास्यसिद्धांते उच्येते तथैवाभावविशेषज्ञानविशेषज्ञानतया सर्वसाक्षिभास्यमुच्यतामिति चेन्न वृत्तिज्ञानाज्ञानयोरेव
 तज्ज्ञेयघटादिविषयकत्वादिकर्मव्यावर्तनाभावेनावर्तनवच्छेदकस्य साक्षिसंबन्धस्य सत्वात्साक्षिभास्यत्वसंभवेऽप्यभावस्य साक्ष्ययोग्यघटा
 दिविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वेन सामान्यतया योग्यत्वकल्पनात्साक्षिणा घटादिज्ञानाभावव्यवहारासंभवात् अन्यथापि घटाज्ञा
 नं साक्षात्करोमीति वत्तरे घटाज्ञानं साक्षात्करोमीत्यादिव्यवहारापत्तेः न च घटादिविषयकज्ञानप्रतियोगिकत्वेऽप्यभाव इव व्यावर्तनां गीक्रिय
 ता तथा वतवाप्यावर्तनवच्छेदकसाक्षिसंबन्धरूपसाक्षिभास्यत्वसंभवेऽपि पटाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकत्वहेतुः भावधर्मसाक्षिसंबन्धस्यावर्तना
 वच्छेदकत्वो गीकारात्पटादौ घटाद्यज्ञानं साक्षात्करोमीति व्यवहाराभाव इति वाच्यं पटाद्यनंताधिकरणावच्छिन्नानुयोगिताकत्वेऽप्यसाक्षिसंब
 धानामनंतावर्तनावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया ज्ञानाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वकल्पनाया एव युक्तत्वात् किं इदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले इदं वा घ

राम
 १५

वह्निर्विषयतातिरूपितरजतादिभेदप्रकारतात्रालित्वे सति यस्तत्र दृश्यामात्रज्ञानाभावकूटवात् वाक्छादिनिश्चयस्तत्र वह्निर्नाभावत्वेन
वाक्छाभावस्य कारणत्ववाच्यं तत्रावावच्छेदक घटकानामनंतानां विशेषणविशेष्यभावे कामचोदणानेतहेतुत्वापत्त्यागौरवं सवेतादृशनिश्च
यसामग्रभावत्वेनापि हेतुत्ववाच्यं अन्यथा तादृशनिश्चयोत्पत्तिकाले तादृशमोत्यत्यापत्तेस्तथा च तेनाप्यतिगौरवं न च कार्यसहभावेनो
क्तनिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वांगीकारान्नोक्तसामग्रभावस्य हेतुत्वमिति वाच्यं कार्यकालवर्तित्वविशिष्टस्य कार्याप्राप्तत्वेन तत्त्वेन कारणत्वात्
भवात् अथोक्तनिश्चयाभावत्वे सति यः सामग्रीमक्षरणोत्तरक्षरास्तत्वं कार्योत्पत्तिव्याप्यमथवा कार्योत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्राक्छात्वावच्छेदे
न च यः कार्यवच्छेदनिष्ठः कारणतावच्छेदकसंबंधावह्निर्विषयप्रतियोगिताकोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकोक्तनिश्चयाभावत्वमेवोक्तनि
श्चयाभावस्य कारणत्वमिति कार्यसहभावेन कारणत्वमिति वाक्यार्थ इति चेन्न अन्याविशेषितस्येव सामग्रीक्षरणोत्तरक्षरात्वस्य कार्यो
त्पत्तिव्याप्यत्वांगीकारादन्यथा दंडादिहेतुत्वमनंगीकृत्य दंडवकादिसामग्रीमक्षरणोत्तरक्षरात्वस्य घटाद्युत्पत्तिव्याप्यत्वमंगीकृत्य दंडा
दिहेतुत्वस्य विलोप्यतापत्तेः यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्वक्षरोत्वेतरसकलकारणत्वे यदसत्वे अग्रिमक्षरो कार्यव्यतिरेकस्तत्त्वं
स्येव कारणरूपत्वाच्च दंडादीनामवश्यं कारणत्वमित्युच्यते तदोक्तनिश्चयसामग्रभावे पितृत्वं भावदूपाज्ञानांगीकारेतुरजतादिकंप्र
तिदंत्वाद्यवह्निर्विषयकत्वे सति रजतादिभेदाद्यवह्निर्विषयताकाज्ञानत्वेन ऐक्यसंबंधेन हेतुत्वमज्ञानत्वेन जातिविशेषहेतुरजता
द्युत्पत्त्यापत्तिर्यदा चोक्तनिश्चयो न जातो जातोपि चाप्राप्तामात्रज्ञानाद्यास्कंदितस्तदा रजतभेदेन जानामीति तादृशज्ञानानुभवात्तादृशज्ञा
नज्ञानामीत्यनुगतप्रतीत्योक्तहेतुतावच्छेदकत्वादिना च सिद्धः यदा चेदं न रजतमित्यादिवाधनिश्चयस्तदा तदपि भावस्येताज्ञान
स्येवाभावात् २

तां गीकारादजताद्युत्पत्तिरेवंवाप्रामाण्यज्ञानाभावनिश्चयत्वादीनां निवेदोक्तानेतहेतुत्वस्य तादृशसामग्र्यभावे हेतुत्वस्य वा कल्पना न ह देव
 लाघवं ननु बाधनिश्चयस्याज्ञानध्वंससूयस्योत्पत्तिकाले रजताद्युत्पत्तिरपत्तिः ॥ ज्ञानस्याज्ञानध्वंसत्वपक्षे पूर्वशरोऽज्ञानसत्त्वात् ज्ञानस्याज्ञान
 नाशकत्वपक्षे बाधनिश्चयोत्पत्तिशरोपितसत्त्वात् नवाज्ञानध्वंसो बाधनिश्चय इति पक्षे तदुत्पत्तिशरो समवायिकारस्याज्ञानस्याभावात् कु
 त्कार्यमापाद्यमिति वाच्यं तत्तदशरोऽज्ञानस्याभावेपि अज्ञानरूपदेवा बद्धे देन कारणा कृदवान्यः शरास्तदुत्पत्तिशरा निश्चकार्योत्पत्तिरज्ञानाव
 क्षिप्तत्वापादने बाधकाभावादिति चेन्न कया लादेर्ध्वंसोत्पत्तिशरो तत्र द्यराद्युत्पत्त्यापत्तिवारणाय जन्यसत्त्वावक्षिन्ने प्रतिप्रतियोगिता स्वा
 व्यवहितपूर्वत्वे चेत्तु भयसंबन्धेनाखंडोपाधिविशेषरूपेण ध्वंसत्वेन प्रतिबंधकत्वकल्पना तत्र तस्योक्तापत्तिवारणात् परैरस्युक्तापत्तिवारणा
 योक्ते हेतुत्वस्यावश्ये वाच्यत्वात् परेषां सत्त्वं द्रव्यगुणकर्मसु कार्यतावसमवायेनास्माकं तु सत्त्वं द्रव्यमात्रे कार्यतावतादात्म्येनेत्येतावन्मात्र
 मेदात् बाधनिश्चयस्याज्ञाननाशकत्वपक्षे तु तृतीयशरासाधारणमव्यवहितपूर्वत्वं निवेदपं अथैवमव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन यो बाधनिश्चय
 स्याभावः विरोधरातासंबन्धेन तद्विशिष्टो यो बाधनिश्चयाभावस्तत्वेनेव हेतुत्वसंभवान्मन्मते विबाधसामग्र्यभावस्य न हेतुत्वं अगृहीता प्रामा
 ण्यकानाहार्यत्वादिनावनबाधनिश्चयस्य विरोधित्वं किंतु तत्त्वेनेव निश्चयत्वस्याव्याप्यवृत्तिजातित्वमंगीकृत्या हार्यगृहीता प्रामाण्यकादिज्ञा
 नेषु तदंगीकारेण तस्यामप्यविरोधित्वोपपत्तेः ॥ तथाच किं भावतूयाज्ञानकल्पनयेति चेन्न उक्तरीत्या मदिमहागौरवात् तथाहि अज्ञान
 त्वज्ञात्यपेक्षया निश्चयत्वावक्षिन्नसमवायावक्षिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन निश्चयविशिष्टाभावत्वे गुणतत्त्वसंबन्धेन ध्वंसाभावाप

राम
 १६

श्रुत्यावनिश्चयस्य स्वविषयविशेषितस्याभावे गुणतरः अव्यवहितपूर्वत्ववत्त्वसामानाधिकरण्यस्वरुतिरुतिरुत्तित्वं चेत्तु भयसंबन्धरूपं त
 त्रुतेः स्वरुत्तित्वं कालिकं कालिकसंबन्धेन स्वप्रागभाववत्त्वं चेत्तु भयसंबन्धेन रुतिरुत्तित्वं च कालिकेनेति त्वया वाच्यं मम तु स्वरुत्तित्वं रुतिरुत्तित्वं
 त्वं स्वरुत्तित्वं रुतिरुत्तित्वं वाऽव्यवहितपूर्वत्वं रुतिरुत्तित्वं रुतिरुत्तित्वं च कालिकेनेव स्वप्रागभावसमानकालीने स्वसमानाधिकरण्ये च स्वप्रति
 योगिता विरहेण कृतो कालिकावच्छिन्नस्वप्रागभाववत्त्वस्योक्त रुतिरुत्तित्वे च समवायविशेषणतो भयसंबन्धघटितसामानाधिकरण्यवि
 शेषितत्वस्य निष्कलत्वात् तथा वाच्यवहितपूर्वत्वमपि ते गुणतरं निश्चि नोमीति प्रत्ययस्य प्रमात्वजात्येवोपपत्तेः संशयस्य च प्रमात्वा
 तं गीकारान्निश्चयत्वजातावपिमानाभावः प्रतीता प्रामाण्यकादिव ताविव भ्रमरूपायां दत्तौ निश्चयत्वां न गीकारेपि शक्तिविरहात् प्राति
 भासिकप्रमात्वेनेव तस्यो निश्चयत्वधीसंभवात् अद्वैतमितीत्यादिभ्रमप्रतिवाधाभावादिनिष्ठजनकतायां परंपरयाऽवच्छेदकत्वेन तादृशजा
 तिकत्वनापेक्षया तादृशकारणातास्थानीयकारणात्वे साक्षादवच्छेदकताया वैजात्यविशेषस्येव कल्पयितुमुचितत्वेन क्लृप्तसन्निकर्षादि
 गुणतराश्रयत्वकल्पने विनिगमकाभावेन च तदाश्रयत्वेनाज्ञानस्येव कल्पनोदित्यात्वात् बाधसामग्र्यादिप्रतिबंधकत्वा कल्पनेनोपदर्शितलाघवा
 तुग्रहात् प्रमांप्रत्यपि भ्रमात्मकबाधनिश्चयाभावनियतसन्निकर्षादेरेव जातिविशेषेण वा शक्तिविशेषेण वा हेतुत्वसंभवात् अनुमि
 त्यादौ परामर्शादिकारणात्वस्थलेपि विशिष्टव्याप्यपक्षवैशिष्ट्याद्यज्ञानाभावस्योक्तवैशिष्ट्यविषयकप्रमात्वावच्छिन्नस्येव हेतुत्वसं
 भवादतिरिक्तनिश्चयत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् न च शक्तिविशेषेण एव निश्चयत्वमिति वाच्यं अनुमित्यनुपधायक परामर्शा शक्तिविशे

वसत्वे मानाभावात् निश्चयत्वस्य अवहाराच्च नानाज्ञानस्य विदाश्रयत्वविषयत्वयोः कदाचिदेवेदं त्वविशिष्टरजतमेदाद्यवच्छेदकं कदाचिच्च वि-
 दमानमपि तत्र योर्भावच्छेदकमिति कल्पनसमंजसमिति वाच्यं त्वन्मतेपि नित्यस्य बाधनिश्चयाभावस्यात्मसंबंधे तत्र क्वहीरावच्छिन्नत्वस्य
 कदाचित्कस्यावश्येवाव्यत्वात् अथवा बाधनिश्चये सत्यपि तदभावसत्त्वापत्त्या प्रमाद्यापत्तेः अथ तत्र कालवृत्तिविशेषणतयोक्ताभावो हेतु
 विशिष्टतामात्रं तत्काभावस्यात्मनिसार्वदिकमिति चेन्न संबंधाननुगमेनानंतहेतुत्वापत्तेस्तत्र कालत्वेनैव हेतुत्वापत्तेश्च संबंधाननुगम
 स्यादोषत्वे प्रकाशाननुगमस्याप्यदोषत्वापत्तेरन्यथा यदि भावमात्रत्वापत्तेः पार्थिवपरमाणुगतानां रूपाद्यभावाश्रयतायां कालविशेषावच्छि-
 न्नत्वस्य गगनादिगतायां शब्दविशेषाद्यभावाश्रयतायां कर्माभेदीद्यवच्छेदकस्य च परैरपि कल्पनात् किंच भ्रमस्थले बाधाभावस्य हेतुत्वे त-
 त्कार्यता इदं रजतमित्याद्याकारकचाक्षुषादिना वाच्यं उक्तं रूपेणाज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्कार्यता प्रतीतिकरजतत्वादिनैवेत्यपि महालाघवमभे-
 वमुक्ताकारनियमो भ्रमेकधमिति चेत् भ्रमयद्यप्युक्तं रूपेणाज्ञानस्य हेतुत्वं तादात्म्येन उक्तं रजतत्वादिनैव कार्यत्वं तथापि इदमाद्ये
 कचित्संबंधावच्छेदेनाध्यासिकसंबंधेन विदाश्रिताज्ञानपरिणामस्य रजतादेस्तादृशाज्ञानतादात्म्यादेवोक्तवित्संबंधावच्छेदेनाध्यासिकसंबंधे-
 न विदाश्रितत्वोपपत्त्या भ्रमरूपाया वृत्तेस्तादृशरजताद्यवच्छिन्नत्वेनोक्ताकारनियमोपपत्तेः यदवच्छेदेनाध्यासिकसंबंधेन विदाश्रिताज्ञानस्य परि-
 णामोपपत्तरजतादिकंतत्र दवच्छेदेनाध्यासिकसंबंधेन विदाश्रितमिति नियमात् अथ रजतादिनिश्चयायाः साक्षिप्रत्यक्षीयप्रकारताया इदं त्वाद्य-
 वच्छिन्नविशेष्यतानि रूपितहेत्यादिसंसर्गतानि रूपकत्वं कथमिति चेत् आध्यासिकस्य चिच्छेत्संबंधस्यैव विषयता परनामत्वात् तस्य च रजतमे

हाद्यज्ञानचित्तसंबन्धरूपस्य इदमाद्येक्यचित्तोऽसंबन्धवच्छेदेन तादृशसंबन्धरूपस्य वेदमादिवितोः संबन्धवच्छेदेन तादृशसंबन्धरूपस्य वेदेत्वादिसं
बन्धवितोः संबन्धवच्छेदेन तादृशसंबन्धस्य वेदेत्वादिवितोः संबन्धवच्छेदेन स्वीकारात् तेषु च संबन्धेषु प्रकारता संसर्गता विज्ञेयता वच्छेदक
तात्पर्याणां वैलक्षण्यानामनुभवत्वादेव व्यवस्थितत्वात् परैरपि तेनानुभवत्वादेव व्यवस्थितत्वोपीकारात् परस्परवच्छिन्नता वद्विषय
ताज्ञानसिद्धिज्ञानव्यवहारोपपत्तेरप्यत्रावच्छिन्नाश्रयताकाद्रजतान्यत्वव्याप्यभुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकाज्ञानानवतादात्म्येन
रजतापुदयात् शुभ्याद्यवच्छिन्नाश्रयताकरजतभेदाद्यवच्छिन्नविषयताकाज्ञानकार्यत्वरजतत्वादिनेवनसंभवति तादृशज्ञानविज्ञा
यरजतत्वादिना तदंगीकारे तु विपरीतगौरवमिति चेन्न अज्ञानांतरजन्यरजतादिव्यावृत्तजातिविज्ञेयत्वात् तदज्ञानकार्यता वच्छेदक
त्वात् आध्यात्मिककार्यत्वे तु न जातिविज्ञेयत्वात् विज्ञेयज्ञानविषयतानां मिथो वच्छेद्यावच्छेदकभावासिद्ध्यापत्तेः अतएव यदवच्छिन्नवैतन्ये
व्यावहारिकं प्रातिभासिकं वा यदव्यस्तं तद्विषयता वच्छेदेन तद्विषयता कर्तुं तन्मस्यैव प्रत्यक्षावृत्तत्वात् तस्य तद्विषयता वच्छिन्नतद्विषय
ताकसाक्षात्कारत्वेयः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिसिद्धसंगच्छते अतएव च जात्यावच्छिन्नचित्तिव्यत्प्रादेरव्यास इति सिद्धांतः अन्यथा जात्यादि
विषयता वच्छिन्नव्यत्प्रादिविषयताकज्ञानासिद्धेः एवं च इदमाद्येक्यचित्तोऽसंबन्धवच्छेदेनाज्ञाने विद्विषयता नृपदृश्यता व्यवहारनित्या
मकरकसंबन्धः उक्तयुक्तिभिस्तमेव भातमनुभातिसर्वमित्यादिश्रुतिभिश्च सिद्धः रजतमेदादिवितोः संबन्धवच्छेदेन चित्तज्ञानविषय
यता नृपावृत्तत्वव्यवहारनियामकोऽन्यः संबन्ध उक्तयुक्तिभिरनृतेन हि प्रसूतानीहोरेण प्रावृताः अज्ञानेनावृत्तज्ञानमित्यादिश्रुति

स्मृतिमिच्छसिद्ध इति रजताद्युपादानाज्ञानस्य मिथो विलक्षणसंबंधद्वयविप्रतिपत्तिश्च सुहृन्निरस्ता किंचित्तेन इदं निश्चयजनभेदादिवितोः सं
बंधावच्छेदेनाज्ञानचित्तोरेक एव संबंधो गीक्रियतामथवाज्ञानस्येवाज्ञानस्यापि तादृशभेदादावेव विशिष्टविषयता गीक्रियता किंचित्यज्ञानस्यो
क्तसंबंधद्वयेनाहंकारावच्छेदेन चित्संबंधस्यावश्यकतया तत एवाज्ञानस्य साक्षिभास्यत्वसंभवादि त्यादिकंपरास्ते तादृशभेदादिवित्संबंधावच्छे
देन चित्येकस्येवाज्ञानसंबंधस्यागीकारेहितत्परिणामरजतादेरपितदवच्छेदेनैव चित्संबंधापत्येदं निश्चयजनभेदवद्रजतमित्यादिरेव भ्रमा
कारः ४ स्यान्न त्विदं रजतमित्यादि ४ तादृशभेदविषयतावच्छिन्नरजतादिविषयताकत्वेन ज्ञानं व्यवह्रियेत न त्विदमेकमात्रविषयतावच्छि
न्नरजतविषयताकत्वेन एव मिदं न जानामीति वत् रजतमिन्नेन जानामीति व्यवहारः ४ स्यात् इदं त्वदिशिष्टस्य रजतभेदस्य च द्वयोरेकजा
तीयेऽज्ञानस्य चित्संबंधेऽवच्छेदकत्वं विशेषात् अथ ज्ञानस्यैवेत्यादिकल्पेनायं दोषः ४ विशिष्टविषयता हि इदं वा यवच्छिन्नोद्भूतपतावच्छि
न्नरजतभेदत्वावच्छिन्नविषेयता तथा च उद्देश्यविशेषिततया अज्ञानं व्यवह्रियेत न तु विशेषिततयेति चेत् न रजतभेदनिष्ठस्य अज्ञानसं
बंधस्य विषेयतात्वे इदमादिनिष्ठस्याज्ञानसंबंधस्य उद्देश्यतात्वे च मानाभावात् अथ इदमाद्या विशेषितेरजतभेदादावेव विशिष्टविषयतेति चे
त्तस्यैव मात्रे चित्संबंधस्य कृत्तृत्वेनोक्तविज्ञेयसंबंधद्वयावच्छेदेनाज्ञानचित्तोः संबंधद्वयमात्रेकस्य न योपपत्तावुक्तभेदादिद्यदकेदेत्याद्यनं
तपदार्थेषु अन्येतातामज्ञानविषयतातामवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नानां अंगीकारेणैव सुक्तभेदादिविषयकाज्ञानजन्यरजतादेस्ता
दृशविषयकत्वं स्यान्न तु तज्ञानस्य इदमेक्यादिविषयतावच्छिन्नरजतादिविषयताकत्वे रजतावच्छिन्नचित्तः ४ स्यादसिद्धातेपिरजतमे

रावच्छिन्नविद्विषयताकत्वमज्ञानगतं रजनस्य किं न स्यादिति चेत् स्यादेव कुतो नानुभूयत इति चेत् ततो रजनभेदसंबंधस्यावृत्तत्वात् धर्ममाप्नु
कभेदस्यावृत्तत्वात् तद्विषयकत्वं रजते नानुभूयत इति चेत् तथापि द्वितीयापत्तिरिति स्थिते वा धाज्ञानस्य तथात्वेऽपि तथा विधाज्ञानकार्यत्वस्य इदं
नैक्याद्यवच्छिन्नरजनत्वादित्यो गीकारा इजतादिवैतन्यस्या तादृशविषयताकत्वसिद्धिरिति चेत् हि गोवमेवमहम् ह्रस्वकीयेपातितं
त्वया यत्तु इदमेक्यादिवितोः संबंधावच्छेदेन रजनभेदादेरेवाज्ञानविषयत्वमात्रमस्तु चित्तज्ञानस्योक्तसंबंधाभ्यां कृतमिति तत्तु मुक्तं
भेदादिनिवृत्त्याज्ञानविषयत्वस्योक्तसंबंधावच्छिन्नत्वासंभवादवच्छेद्याधिकरणोसाक्षात्संबंधस्येवावच्छेदकत्वा इजतादिवैतन्यस्योक्त
विषयताकत्वानिर्वहाच्च संबंधगगनादितादात्म्यादिवित्संबंधावच्छेदेन नैक्यादिवित्संबंधांगीकारेऽपि तादृशतादात्म्यादेर्नैक्यादिप्रतियो
गिकत्वाभावात् तादात्म्येन नैक्याद्युत्पत्तौ कृत्वा यात्रवयवनेत्यादि याकादिसामग्र्याश्रभावेऽपि गगने नीलमित्यादिभ्रमस्थले नैक्याद्यु
त्पत्तिस्वीकारो निरावाध एव किंचैतेन जपा कुसुमादिसन्निहितस्फटिकादौ लोहित्यादिभ्रमस्थले वक्षरादिसंप्रयुक्तलोहित्यादेव
नुभूयमानस्य स्फटिकादावप्यथाख्यातिरिति वदेत ४ सु इत्यपराह ता ४ उक्तेरीत्या लोहित्यादावज्ञानहेतुत्वावश्यकत्वेन तादृशज्ञानस्य
च स्फटिकादितादात्म्यावच्छेदेन चित्संबंधत्वात् तत्परिणामलोहित्यादेरपि तथात्वावश्यकत्वात् इत्यथा लोहित्यादिविद्विषयतायास्तादृ
शतादात्म्यविषयतावच्छिन्नत्वाद्यनुपपत्तेश्च न च स्फटिकादौ लोहित्याद्यभावधीकालेऽपि लोहित्यादिभ्रमस्य जायमानस्योक्ताभा
वाज्ञानजन्यत्वानुपपत्तिस्तदा तादृशज्ञानस्योक्तधियानिवर्तितत्वादिति वाच्यं जपा कुसुमादिउपाधिसन्निधानेन प्रतिबंधात्तया

तदनिर्दिष्टेऽतर्किकादिमते तु तत्र बाधाभावस्य हेतुत्वासंभवेऽपि जपादिसन्निधानस्यैवोक्तविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वाव
च्छिन्ने प्रतिहेतुत्वमवश्यं वाच्यमन्यथोक्तबुद्धेरुक्तप्रकारत्वस्याकस्मिकतायत्नेऽतथाचगौरवं गुणः संयोगेन द्रव्यवान् जातिमान्
त्यादिभ्रमस्थले तु गुणाद्यनुयोगिकत्वं द्रव्यादिप्रतियोगिकत्वं चेत्तु भयवित्संबंधावच्छेदेन संयोगाद्युपादानाज्ञानचित्संबंधो गीकारा
तादृशाद्यज्ञानचित्संबंधस्य च सांसारिकविषयतात्वांगीकारान्नानुपपत्तिः संयोगादिविषयतायांच तादृशप्रतियोगिकत्वादिविषय
तावच्छिन्नत्वमिच्छत्यान्नापादनीयं अथवा गुणादेर्द्रव्यादेश्च वित्संबंधावच्छेदेनैव तादृशाज्ञानस्य चित्संबंधो गीकारात्तादृशागुणादिवि
त्संबंधे विशेष्यतात्वस्य तादृशद्रव्यादिवित्संबंधे च प्रकारतात्वस्य स्वीकारादविरोधः एतेन तादृशाभ्रमस्थले गुणानुयोगिकसंयोगाद्य
प्रसिद्धातचित्संबंधस्याज्ञानचित्संबंधावच्छेदकत्वासंभवः संयोगादेर्द्रव्यादेश्च तत्रोत्पत्तिस्वीकारे गौरवमित्यादिकंप्रसक्तं ह्येव हि मा
त्रित्याद्याकारकानुमित्याद्याभासरूपभ्रमस्थले तु परमते यथातीतानागतवृत्त्यादिनिष्ठविषयतावच्छिन्नातीतानागतहृदादिवि
षयतानिरूपकत्वमनुमित्यादौ स्वीक्रियते तथास्माकमप्यतीतानागतहृदादिसंयोगादिवितोऽसंबंधावच्छेदेनाज्ञानचितोऽसंब
धस्य संभवान्मन्मतेऽतीतानागतहृदादेर्वर्तमानसूक्ष्मावस्थास्वीकारात्तदीयचित्संबंधस्यैवाज्ञानचित्संबंधावच्छेदकत्वसंभवा
च्च तादृशाज्ञानपरिरामवृत्त्यादेरपि तादृशसंबंधसंभवः अतो न भिन्नकालीनयोरेवच्छेदकत्वासंभवप्रयुक्तो दोषः ननु भ्रमविष
यीभूतरजतादौ वाक्ष्णानुमित्यादिरत्यभावात्तृप्तिस्त्वप्यपरिरामाण्यसंस्काराभावेन तादृशरजतादिस्मरणानुपपत्तिः

राम
१८

नवाक्षवादिर्नृतिरेव तत्र जायते चक्षुःसं प्रयोगादिसामग्रीसत्वादिति वाच्यं प्रमात्वज्ञात्ववच्छिन्नं प्रत्येवांतःकरास्य परिणामित्वांगी
कारेणा प्रमावृत्तेरंतःकरा परिणामवाक्ष्यत्वासंभवात् अज्ञानप्रमयोरेकावच्छेदेन विद्विषयतानियमायस्य विद्वयताया अवच्छे
दकत्वसंबंधेन प्रमाप्रतितेन संबधेनाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादज्ञानविद्विषयतानवच्छेदकेन भुक्तिरजतचित्संबधेन प्रमाविद्विषय
ताया अवच्छेदमवाक्ष्यत्वादेवेवं रजतवाक्ष्यमेजाते रजते पश्यामीत्यादिव्यवहारो न स्यादिति चेन्न इदमाकारवाक्ष्यमिष्यक्त
विद्वत्तत्वेन रजतादौ तथा व्यवहारात् अथ तथा पीदं रजतमित्यादिभ्रमस्यावाक्ष्यतायां नेदं रजतमित्यादिवाक्ष्यविरोधित्वं न स्या
वाक्ष्यस्यैव वाधविधया तद्विरोधित्वादित्येन तादृशभ्रमकाले भुक्त्यादिनीलपृष्ठावच्छिन्नवक्षुःसंयोगादित्यस्य व्यंजकाभावेन
भुक्तिवादेदिव रजं मे दौ देव्यवाक्ष्यत्वोपपत्तेः वाक्तिविशेषेण दोषाणामेव प्रतिबंधकत्वस्य चक्षुरादिसंयोगकारणत्वस्य वाक्य
न दोषपत्तिसंभवाच्च तादृशशक्तेश्च वस्तुगत्या तादृशवाक्ष्यस्य यस्मान्नोत्पत्तिरुत्पत्तिर्वातत्रैव स्वीकर्तुं वाक्यत्वात् अथापि जाग्रदम
स्थले कथं विद्वजतादिवाक्ष्यवादिर्नृतिरुच्यते स्वप्नभ्रमविषये तु तदसंभवात् केवलेन मनसा प्रमाया जननात् सुखादेः साक्षिमात्रवे
द्यत्वात् संस्कारस्यानुपपत्तिरेव एतेन यद्वत्त्ववच्छिन्नविज्ञास्यायावंतोर्थास्तद्वृत्तिस्तस्मादस्यैव तावतां संस्कारस्तथावेदं रजतमित्या
दिभ्रमस्थले इदमाकारवाक्ष्यवृत्तिस्तस्मादस्यैवेदमादेरिव रजतादेरपि संस्कारइत्यपि पक्षस्तस्मात् प्रभ्रमस्थले तु रृत्तिसामान्याभा
वाद्वाच्योक्तरीत्या जाग्रदमस्थले संस्कारनिर्वाहेपि स्वाप्नभ्रमस्थले तदनिर्वाहान्नत्र भ्रमविषये रृत्तिपरिणामो जायत इत्युच्यते तर्हि

स्वप्न भ्रमस्थले स्फुटं सवक्ष्यमाण सामग्रा जायत भ्रमस्थले वेत्ति संभवा दुक्क कल्पना व्यर्थ यदवच्छिन्नचेतने यद्वा सते तत्सूक्ष्मावस्थाया
 एव तत्संस्कारस्य वक्तुं शक्यते न भ्रमविषयसूक्ष्मावस्थाया एव तत्संस्कारत्वसंभवात् तु सुप्तो सूक्ष्ममनो वच्छिन्नविज्ञास्याविद्यादेः सूक्ष्म
 मनो नात्र रूपस्थूलावस्थारूपसंस्कारेण जागरे स्मृति संभवात् स्वप्नादिस्थले पिरत्रिकल्पनानो वित्यात् इदमाद्याकारवृत्ते रिव रजतादेः
 सूक्ष्मावस्थाया अपि संस्कारत्वे वाचकाभावाद्भूताद्यविषयकत्वस्य तयोस्तु न्यत्वादिति चेन्न वदंति स्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकत्वे
 न यानि स्फुटानि ते व्यभिचाननुगतानां वाक्कि विरोधेणानुगतानां वा स्मृतिहेतुत्वसंभवेन संस्कार एव मानाभावः अथानुभूतमेव स्म
 र्यते तान्यदिमन्वयव्यतिरेकाभ्यां अनुभवस्य हेतुत्वे निरुक्ते तस्य साक्षादसंभवाद्वापारः कल्प्यः स च विद्रूपस्यानुभवस्य नित्यत्वा
 तदवच्छेदक इति सूक्ष्मावस्थारूपोऽन्यस्यानुगतस्याभावात् स एव च संस्कार इत्युच्यते इति चेन्न अन्वयव्यतिरेकयो रनुभवस्योद्बो
 धकसमबधानपूर्वत्रियतत्वे नान्यथा सिद्धत्वादन्यथा सिद्धत्वे पिवा प्रमावृत्तिस्तूक्ष्मावस्थारूपं सद्रूपं भ्रमविषय रजतादिस्तूक्ष्मा
 वस्थारूपेणैवैव संस्कारत्वजात्यंगीकारसंभवेनानुपपत्त्यभावात् तु गपडुत्पन्नयो र्वृत्ति तदवच्छेदक घटादिनात्रा यो रैक्येन विष
 यनाशोपि संस्कारत्वस्य वृत्तौ कल्पंतरनाशो विनापितन्नाशस्यैव तत्संस्कारत्वस्य चावश्यवक्तव्यत्वात् स्वावरणानवच्छेदकत्वेन संव
 धेन चितं प्रति निरूपकताख्यसंवंधविरोधेण संस्कारत्वजात्या कार्यत्वकल्पनात् स्वसामग्रीवत्ता जायमानस्य वृत्तिनाशस्य वृ
 त्तिघटादाविव भ्रमविषये तन्नाशस्यैव संस्कारत्वविशिष्टतमानि रूपा कत्वसंवंधेनोत्पत्ति संभवा उमेक्षात्मकवृत्तिस्थले आवरणा

नाम
 २०

मिभवा नंतीकारेणोपेक्षाविरहस्यापि संबंधनिवेशेन वा संस्कारानुपधानात् **आवरणं** च असत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वं बोध्यं **सो** न सत्यरजत
स्थले रजताकारवृत्तिनाशो मिथ्या रजतस्थले चेदं रजताकारवृत्तिनाशो रजतनाशो वा संस्कारो यद्यंगीक्रियते तर्हि नुगतत्वेण तस्य रज
नाशु भव व्यापारत्वा संभव इत्यादिकं **परास्ते** रजतनिर्हृतत्वविशिष्टसंस्कारत्वस्योक्तरीत्या नुगतत्वात् **आस्ता** वा भ्रमविषये ध्विक्वादि
रूपेणो व संस्काररूपेणाप्यंतःकरणापरिरामः **अन्यथा** समूलभ्रमवाधेरजतादिस्मृत्मावस्थाया अपि बाधादग्रे भ्रमविषय रजतादि
स्मरणा नुपपत्तेः **अथ** वा रजताद्यर्थरूपेणो व भ्रमरूपवृत्तिरूपेणाप्यज्ञानं परिरामते **अन्यथा** रजतादेर्भ्रमो जातो न कथ्येत्यनुभव
स्य दुनुपपादनत्वान्न **वेवं** भ्रमस्थले वृत्तिविषययोर्द्वयो नुत्यत्रिकल्पने गौरवमिति वा **अं** फलमुख्येना दोषत्वस्योक्तत्वात् **तयो** र्ग
पदुत्पन्नविनिवृत्तेनैकप्रागभावसंज्ञितियोगित्वस्यैव स्वीकारादेकस्यैव परिरामस्य रजतादिविषय **रूपत्व** नदाकारवृत्तिरू
पत्वयोः संभवाच्च रजतत्वादिभ्रमत्वाभ्यां अव्याप्यवृत्तिरूपाभ्यां एकस्यापि विषयिविषयत्वसंभवाच्च **तत्र** च भ्रमान्यद्यत्स्य वच्छेदकं
तत्तादात्म्यसंबन्धेन भ्रमत्वेन कार्यत्वमेक्येन भ्रमान्यविशिष्टावस्थाज्ञानत्वेन कारणात्वं **अवस्था** रूपाज्ञानत्वमज्ञानत्वजातिव्याप्य
जातिविशेषश्च **ज्ञान** त्वस्यैव निवेशो घटाद्युपधायके मूलाज्ञाने भ्रमानुपधायके व्यभिचारात्तन्निवेशः **दोषा** य समवधानकाले व्य
नुभूयमानाज्ञानेन भ्रमानुपधानाद्भ्रमान्यविशिष्टेति **वे** शिष्यं च तादात्म्यं स्वपूर्वत्वं स्ववृत्तिरुत्तिवृत्तित्वे चेति वितयसंबन्धेन वृत्ति
द्वयं कालिकेन **तनु** वा कचिक्पदवीनादिदोषकार्यत्वस्य रजतत्वादिनानाधर्माद्यदितेन तादृशदोषविशिष्टत्वेनेव लाघवेनावच्छे

राक्षसस्यापि तादृशकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् दोषाद्यसमवधानकाले दोषादिसहकारिविरहात् भ्रमरूपकार्यानुत्पादो व्यभिचारः ^स नापाद
 क इति चेन्न तथा सति दोषादिकं विनापि रजतमेदाद्यज्ञानेन रजताद्युत्पादनापत्तेः रजतमेदाद्यज्ञानं विना रजतमेदाद्यज्ञानसहकारेण दोषा
 दितास्वविशिष्टस्वरंगोदेर्जननेन दोषादेरजतमेदाद्यज्ञानव्याप्यसामग्रीत्वं संभवात् तस्मात्स्वविशिष्टरजतत्वादितेनैव दोषादिकार्यत्वा व्यभिचा
 रवारणा योक्तविशेषणमावश्यकं भ्रमरूपस्वावच्छेदकतादात्म्येन भ्रमांतरोत्पत्तिवारणाय भ्रमात्त्वमिति भ्रमत्वं च जातिविशेषः भ्राम्यामीत्याद्य
 नुगतानुभवादिना सिद्धः तस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यधीव्यंग्यत्वात् यदतस्त्वं प्रमात्वस्य तत्स्थलीयदोषतत्त्वप्रतिबंधाभावे सति सा
 क्षितो बविषयीकरणात् स्वतस्त्वं यद्यपि परोक्षप्रमाया विषये रतीतानागतेरवच्छेदो न संभवति न वा विषयविश्रयिभावो ज्ञानज्ञानयो
 रेव विषये स्तदंगीकारात् प्रमाभ्रमवृत्तयोर्ज्ञानत्वाभावात् ज्ञानव्यंजकत्वेन संस्कारादिजनकत्वेन च तत्र ज्ञानपदस्याकारकवित्तु युक्तत्वात्
 तथापि परोक्षभ्रमस्य स्वोपादानाज्ञानपरिणामी भूतविषयाणां समकालीनत्वात्तैरवच्छेदे बाधकाभावः सावच्छेदकस्थाने स्वनिर्गुणकेति वार्तिवे
 ज्ञानीयं नैवेवं प्रत्यक्षप्रमाया इव प्रत्यक्षभ्रमस्य विषयावच्छिन्नत्वात् नुभवविशेष इति वाच्यं तादृशानुभवस्य प्रमास्थले पिपवेद्यामसंज्ञि
 यन्तत्वादेकाज्ञानोपादकत्वेन भ्रमतद्विषययो रवच्छेदावच्छेदकभावोपचारसंभवाच्च अपरोक्षपरोक्षत्वे तु प्रमाया इव भ्रमस्यापि अनारत
 वित्ते बंधवद्विषय निरूपितत्व आहतवित्ते बंधवद्विषय निरूपितत्व नूवे एव अपरोक्षभ्रमविषय इव परोक्षभ्रमविषये भातीति व्यवहा
 राभावेनाभावापादकावस्था स्वीकारादनुमित्या हा विवेक्षादावपरोक्षत्वादिव्यवहारे सति विरहात् अथवा उक्तनिरूपितत्वविशिष्टमीस्वत

राम तत्र

२१

येतेषां च कीर्तिरित्यादि श्रुत्योक्तमिच्छादिव्यावृत्तमेव कामादीनां यथगुणेऽप्रत्यक्षप्रमासात्रनिवर्त्याज्ञानजन्यत्वप्रमात्रनिवर्त्याज्ञानजन्यत्वाभ्यां
वाभ्ये प्रत्यक्षपरोक्षत्वयोर्व्यवहारः तथा च भ्रमसूक्ष्मावस्थेव संस्कारो भ्रमविषये कुवाच्यः यदा निरूपकताख्यसंबन्धेन भ्रमप्रतिस्वपरिणामा
व्यवहितपूर्ववर्त्यवस्थाऽज्ञानत्वेन भ्रमान्यस्वपरिणामनिष्ठविषयतासंबन्धेन हेतुत्वं भिन्नकालीनयोः विषयतायाः संबन्धत्वात् रजतादेरुत्प
त्तिपूर्वसरोऽयुक्तसंबन्धेनाज्ञानत्वे रजतादेरपि संभवत्येव ननु मूलस्य भ्रमस्य बाधेनादृशसंस्कारस्यापि बाधात्कथमये स्मृतिरिति चेत् बाधो न
रमिदं रजतमासीदित्यादि स्मृतिर्न जायत एव जायमानायाश्चावमे रजतभ्रम आसीदित्यादि स्मृतेरंतःकरणपरिणामरूपसंस्कारजन्यत्वा
न्नानुपपत्तिरप्यप्रमाभ्रमरुतिसंस्कारद्वयकस्मृतिजनकत्वस्येष्टादिजनकत्वस्य वा संभवः भ्रमस्थले इदमादिप्रमावृत्तेऽरजताद्यनवगाहि
त्वा इरजतादिभ्रमवृत्तेरिदमाद्यनवगाहित्वात् सुखादौ वृत्तिसामान्याभावात् इत्ये रजतमित्यादिप्रमास्थले इत्येतावच्छिन्नविशेषानि निरूपित
रजतत्वावच्छिन्नप्रकारताकतिशयत्वेन परमेते हेतुत्वेपि सिद्धांते तदसंभवः चित्येकत्वेत्यसंबन्धावच्छेदेनापरचेत्याध्यासात् चित्येत्यसंबन्धाना
मवच्छेद्यावच्छेदकभावाख्यनिरूप्यनिरूपकभावांगीकारेपि निरूपकत्वाख्यवृत्तिविषयसंबन्धानां तदंगीकारे मानाभावात् अथ समूहालंबना
द्विशिष्टवृत्तेर्वैलक्षण्यानुबोधेन समूहालंबने विशेषणोद्देशप्रत्येकनिरूपकत्वं विशिष्टतोचविशेषणविशिष्टविशेष्येव विशिष्टवृत्ति
निरूपकत्वं वा समूहालंबनवृत्तिनिरूपकत्वव्यावृत्ताखंडवैलक्षण्यवत् अतएव विशिष्टवृत्तीनामपि विशेष्यविशेषणतत्रापि विशेषणं
तद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्याद्यवातरे वैलक्षण्यानुपपाद्यतनिरूपकत्वेत्येव मिथो व्यावृत्तवैलक्षण्यो गीकारान्तिरूपकत्वं वा कारापर

एकीयः कश्चन संबंधः तथा च विशेषणविशिष्टविशेष्यनिरूपकतायां विशेष्यादिगतविलक्षणनिरूपकताकायावाप्रमावने स्मृत्यादिजनकत्वसंभ
 व इति चेत् तदा दृष्टान्तित्वमात्रस्य संशयेत्यादिसाधारणान्ननिश्चयत्वस्य च ज्ञानत्वव्याप्यजानिरूपस्य वृत्तावभावात् तदा दृष्टाप्रमात्वेन हेतुत्वे
 इत्येव जतमित्याकारकभ्रमादपीच्छाद्युद्देशेन व्यभिचारात् तत्र तादृशभ्रमस्य हेतुत्वांतरकल्पने गौरवाच्चेति चेत् सत्यं तथापि विशिष्टस्मृती
 धादौ विशिष्टज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वसंभवः न च सुखादौ भुक्तिरजतादौ च विशिष्टज्ञानस्य बाधप्रसिद्धेर्न वमिति वाच्यं स्वावच्छिन्नविषय
 ताकतत्पुत्रुषीय अज्ञानाश्रयतानवच्छेदकत्वं स्वावच्छेदकत्वं चेत्पुत्रुषीयसंबन्धेन विशेषणविषयता विशिष्टाया विशेष्यसंसर्गविषयता तस्या
 स्तत्पुत्रुषीयस्मृती धादौ हेतुत्वसंभवात् विषयता च विषेयसंबन्ध इत्युक्तं तदा दृष्टाश्रयतानवच्छेदकत्वं च तादृशावच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वात्वं ता
 भावदत्वं तथा च भवितुष्यादिविषयता देस्तादृशसंबन्धाप्रसिद्धायै भवितुष्याश्रयतादिप्रतियोगिकतादृशसंबन्धेन भवितुष्यादिविषयत्वा
 यभावप्रसिद्धेर्न दोषः अज्ञानवप्रकृतेऽसत्त्वापादकं ग्राह्यं तेन यदोक्षप्रमास्थलेऽभानापादकाज्ञानसत्त्वेपिन शक्तिरेवं विशिष्टप्रत्यक्षत्वा
 दिनायत्र हेतुत्वादिकं तत्राभानाऽपादकाज्ञाननिवेश्यनिर्वाच्यं यत्तु विशिष्टचाक्षुषदिनायत्र हेतुत्वादितत्रास्माकमप्युक्तीत्या तथैवाज्ञा
 नाभिभावकत्वं प्रमात्वेनैव नैवेवं अज्ञानविषयतया सर्वसाक्षिभास्यमिति सिद्धांतविरोधः प्रमावृत्तिविना भुक्तित्वमिह जानामीति व्यवहारा
 रनियामकस्य साक्ष्यमिन्नचित्संबन्धस्या नावृत्तभुक्तित्वादावभावात् तदभावे च साक्षिभास्यत्वकथनायोगादिति चेन्नोक्तव्यवहारनियाम
 कसंबन्धाभावेपि भुक्तित्वमिह जानामीत्यज्ञानविशेषणतया भुक्तित्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्यैव मवच्छिन्नाश्रयताकत्वस्य चाज्ञानग

नस्य साक्ष्यतावत्संबंधवतो व्यवहारेणोक्तसिद्धांतसंगतेऽन्येवमज्ञातं घटं जानामीति व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं इष्टत्वात्सविषय
कवृत्तिविशेषणतयैव विषयारणं ज्ञातत्वांगीकारात् न हि कश्चिदनुभवति अज्ञातो घटो ज्ञात इति अस्यैव घटत्वेन प्रमोत्यादे घटत्वेनेमं
जानामि चेन्नीयत्वादिना तु न जानामीत्यनुभवः अथ प्रमावत्पदमेपीक्षादिविशेषणतया साक्षिराभास्यमानेभुक्तित्वादिविधि
खेदमादौ जानामीति व्यवहारानुपपत्तिरनावृत्तचित्संबंधस्य तत्त्वयोजकत्वात्प्रमोपरमेचावरणसंभवादिति चेन्न नानाज्ञानपक्षे प्र
माकाल इवेच्छेदकनिकाले प्यज्ञानोत्तरावरणनेगीकारात् साकारयोग्यवृत्तित्वेनेवासत्त्वापादका ज्ञानाभिभावकत्वांगीकाराद्वा
नएव स्मृतो प्रमात्वा नेगीकारे पितस्या असत्त्वापादका ज्ञानाभिभावकत्वसंभवादयोग्यत्वेनेव संस्कारावरणादेकाज्ञानपक्षे पिसाकार
योग्यवृत्त्यभावविशिष्टाज्ञानाभावस्यैव जानामीत्यादिव्यवहारादिनियामकत्वात्प्रमादिकालस्याज्ञानसंबंधावच्छेदकत्वा नेगीकाराद्वा
पपत्तेः साक्षात्प्राप्तज्ञानं दुर्बलं ननु अज्ञानस्य व्यावर्तकधर्मातिशयस्थानीयत्वेन रजतादिभेदतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नवि
षयता कस्य तस्य रजतादिभ्रमहेतुत्वसंभवे पिभुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयता कस्य तस्य तदेतत्त्वेन स्यादुक्तव्याप्यत्वादिविशिष्टभुक्तित्वाद्यव
च्छिन्नविषयता कस्य तत्वे तस्यैव भुक्तिरित्याकारकताद्व्याप्यत्वेन वगादिप्रमानभिभाव्यतापत्तिरप्यताद्व्याप्यत्वाद्यनवगादिन्यापि
भुक्तित्वावच्छेदेन रजतादिभेदप्रकारको दुर्बलसंस्कारविशिष्टयोक्तप्रमायास्तदभिभावसंभव इति चेन्न तद्विशिष्टाया अपिभुक्तित्वा
दिप्रमायास्तदभिभावकत्वस्य भुक्तित्वादिमात्रावच्छिन्नविषयताकाशने रजतादिभ्रमहेतुत्वस्य वाक्ये कृते रत्नं चिदाकारचरम

एते सप्ताशानामिभावकत्वानुपपत्तेरतयोर्वावर्तकधर्मागोचरत्वात् उक्तसंस्काराविशिष्टत्वाच्चेति चेत्तत्त्वं आवर्तकधर्मात्माकारकत्वेऽप्यन्व
 यत्यतिरेकाभ्यामुक्ताशानस्य भ्रमहेतुत्वात् उक्ताशानप्रमयोश्चाभिभावाभिभावकभावांगीकारात् किंच भुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकाशा
 नस्य रजतादिभ्रमहेतुत्वं भुक्तित्वादिप्रमायास्तदशानामिभावकत्वं चेत्वाक्ये कृतं न तूक्ताशानविषयतावच्छेदकभुक्तित्वादोरजतादि
 भेदावच्छेदकत्वाविशेषितत्वमुक्तं न चोक्तसंस्कारावेति ह्यमुक्तप्रमाया उक्तं च खंडविदाकारचरमवृत्तेरखंडविदाकाराशानामिभाव
 कत्वं नानुपपन्नमविद्यादिनृपसकलप्रपंचात्मात्मवैभवेति प्रतिसंभाननुपपत्त्यदार्थजोधनजन्यो दुद्धसंस्कारसहकृतत्वात् न च वि
 द्यादिकंसत्संबन्धेति ध्रमे स दुष्मनाविद्याद्यात्मकमिति ज्ञानस्यैव परमतरीत्या विशेषित्वं न तु उक्तसंस्कारसहकृतस्य भुद्धिचिन्मात्रज्ञान
 स्पेति वाच्यं इदं रजतमित्यादिज्ञाने भुक्तित्वाद्यवच्छेदेन रजतान्यत्वगोचरो दुद्धसंस्कारविशिष्टस्य भुक्तित्वादिसामान्यस्यापि भुक्तौ रजतमित्यादिष्वि विशेषित्वोचित्वात् तन्मा
 यैव न चरुते विशेषित्वसंभवादिचपरेरपि यदोनघटइत्यादिभ्रमे घटइत्यादिज्ञानस्यैव निर्दिष्टतावच्छेदककस्य विशेषित्वमुच्यते त
 न्यापेन भुद्धिविति तदन्यत्वरूपजडत्वविशिष्टस्याविद्यादिभ्रमं प्रति भुद्धिचिन्मात्रगोचरज्ञानस्य विशेषित्वं निश्चयं न च परमतेता
 दृशभ्रमेऽपि विरहविशिष्टस्यैव तादृशज्ञानस्य विशेषित्वं सिद्धं ते तु उक्तज्ञानमात्रस्य विशेषित्वमिति वैयर्थ्यमिति वाच्यं द्वैतमात्रवीत
 राजपुत्रयश्वमोक्षहेतुतादृशज्ञानोद्भवेन तादृशज्ञानस्यापि द्वैतभ्रमेऽपि विरहविशिष्टत्वात् किंचाहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजन्यज्ञानस्य नाहं

शाम

२३

हेत्यादिभ्रमविरोधितावच्छेदकविषयताकत्वं परमतेष्वंगीक्रियते तथाच भुवश्चिन्मात्रे तदज्ञानाभिभवप्रयोजकविलक्षणकारस्वीकारेण
वनिर्वाहे किमिति तस्य सप्रकारकत्वे निर्विधुः विलक्षणकारोच्यते तत्त्वपदार्थतावच्छेदकपरमार्थसर्वकतत्वं पदार्थलक्षणबोधनाज्ञानादिज्ञा
दसामग्राह्यनियामकत्वमित्यन्यत् ननु बोध निघदानामपि तादृशज्ञानभुवश्चिदाकारत्वे किमिति निर्विधुः इति चेदोपनिषदेषु उक्तं पृथगमि
नावेदविमनुते तं ब्रह्मं पञ्चविश्वानिव्यहृतास्त्वयं भूस्तस्मात्पराङ्मुपपत्तिनां तदात्मन्यन्तस्तानमनुत इत्यादिश्रुतिभिश्चास्त्वयो
नित्वादित्यादिन्यायात् घटः सन्नित्यादिप्रत्यये घटावच्छिन्नचित्तस्येव द्वियवेद्यत्वांगीकारात् सुखादीनां साक्षिभास्यत्वेन मनसश्च स्वा
तंत्र्येण प्रमाणात्वाकल्पनादृश्यते त्वग्न्यावुभ्या इत्यादिश्रुतौ च तृतीयायाः कर्तृत्वमात्रार्थत्वादनवच्छिन्नचित्तुपनिषदेकगम्यत्वमि
अथापुपनिषदश्लेषकमादिभिर्भुवश्चित्तेव तात्पर्यग्रहात् प्रत्येकोपज्ञानं शिवमद्वैतं चतुर्थं सत्यं ते स आत्मा सविज्ञेय इति मेव विदित्वानिमृ
त्युमेति इत्यादिश्रुतिस्तस्याज्ञेयत्वोक्तेः अज्ञानकार्योपहितचित्तोऽज्ञातत्वासंभवात् जीवेशभेदाद्यनादिपदार्थानां वसंसारदशायां भास
मानत्वेन तदुपहितचित्तोऽज्ञातत्वासंभवात् भुवश्चित्तेवाज्ञातत्वं पदार्थवसानात् तस्योभयश्रुतितात्पर्योचित्यात् तज्ज्ञानस्यैवोक्तरीत्याऽविद्या
मिभावकत्वसंभवेऽविकाशतात्पर्यमात्राभावाच्च ननु भुवश्चित्तिश्रुतेस्तत्पर्यपिश्रुतिजन्यतज्ज्ञानेऽर्थातरस्यापि देववदासंयत्नज्ञा
संस्कारिसामग्रीवलात्मानेतस्याप्यज्ञानाभिभावकत्वं भवति चेद्वदव्येव न च तेमेवेत्यादिश्रुतिविरोध इति वाच्यं एकैवानुद्विष्ट
यं कोमोहकः शोक एकत्वमनुपपन्न इत्यादिकेवलार्थकेकपदमुक्तश्रुत्येकवाक्यतया चिदंशे संसर्गागोचरत्वमात्रस्यैवोक्तश्रु

त्वावोधना तस्याऽभुविदशानामिभावप्रयोजकभुविदशकारत्वस्य न्यायप्राप्त्यानुवादमात्रत्वाच्च समूहात्वनविधयार्थतरयादिभु
 विदशकारज्ञानस्य मोक्षजनकत्वाव्यवच्छेदकत्वात् **ए**कोपमृद्भातिवेदुं ध्याता सो ननु तत्त्ववित् न तु धिं मर्दयन् नृद्यो घटनत्वस्य वेदितेत्या
 दिकमखियानतत्त्वज्ञाने स्वातंत्र्येण तद्विषयकेषु ज्ञानाभिभावकत्वमंगीकृत्योक्तं आनदीपिकायां विद्यारण्यश्रीचरणेऽव्यतिरिक्तैक
 सप्रातिपदिकमात्रान्वयइति पंचपादिका द्युक्तिः संसर्गसंगि सम्पत्तौ हेतुतेतितत्त्वप्रदीपिकाद्युक्तिश्चोक्तरीत्यानेया **य**दितुमोक्षहेतुज्ञाने
 तत्वातिरिक्तं न भासत इति नियमो द्वैताद्वैतबुध्योर्नयोगपद्यमिति विद्वत्प्रात्संत **म**सबहलालोकयो विवतयोर्विनोचइतितत्त्वदीपना
 च तदागोभ्रस्पर्कमित्यादिजिज्ञासाया इतरभानप्रतिबंधकत्ववत्त्वीतरागस्य तत्त्वजिज्ञासायास्तत्वेतरभाने प्रतिबंधकस्य संभवा
 नानुपपत्तिरिति ध्येयं **न**नुक्तज्ञानमुद्दिश्य विषयभोगमात्रतिरस्कारेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिः तस्य भोगमात्रायेक्षयोत्कर्षाभावात्सुखदुःखा
 भावतसावनान्यत्वेनोद्देश्यत्वा संभवाच्च **न**वमोक्षरूपनिर्दिष्टाय नित्यसुखसाधनत्वेन तादृशज्ञानस्य सातिशयविनाशिभोगमात्रति
 रस्कारेणोद्देश्येतेति वाच्यं मोक्षस्य विनाशत्रत्वे साध्यत्वानुपपत्तेः विदन्यत्वे अतो न्यदार्तमित्यादिश्रुत्या मिथ्यात्वादिहेतुकानुमित्यादिना
 च विनाशित्वात् **न**चाविद्याध्वंसोपहित आत्मेवमोक्षोऽविद्याध्वंसश्च सदसदनिर्वाच्येभ्योभिन्नोऽविद्यानुपादानकत्वादविद्याविशिष्ट
 प्रत्येवाविद्याया उपादानत्वात् तद्ध्वंसस्य च तत्कालीनरूपतद्वैशिष्ट्याभावात् **न**चाविद्याध्वंसोपहितचित्तस्वानवच्छिन्नानंदभानरूप
 तेनाविद्याध्वंसस्यावच्छिन्नसकलानंदतिरस्कारेण काम्यत्वसंभवात् **त**त्साधनस्यापि तथैव काम्येतेति वाच्यं उक्तध्वंसस्याविद्यानुपा

राम
 २४

दानकत्वेपि दृश्यत्वादेवं मिथ्यात्वसंभवाद्दृक्दृश्ययोः संबंधानुपपत्तिरूपा तु कलतर्कुराव्याप्तिनिश्चयादिति चेत् सत्यं मिथ्यात्वेपि तादृ
काध्वंसस्याविद्यानुपादानकत्वादेव तानानिवर्त्यत्वेनाविताज्ञित्वसंभवात् अविद्याध्वंसस्य ध्वंसे अविद्योन्मज्जनप्रसंगात् तदुपहितात्मन
पस्य मोक्षस्य नित्यत्वेनानित्यसकलपुत्रुषार्थपेक्षयोत्कर्षात् न च विषयसुखस्यैवानवच्छिन्नसुखस्यैवान्ये हानधीने का विषयत्वे न तु तद्भा
नस्य तथावत ज्ञानस्य सुखं दुःखाभावो प्रतिसाधनत्वेनैकात्म्यतावाच्यातश्च तस्य न संभवतीति काम्यत्वासंभव इति वाच्यं चिद्रूपस्य सुख
स्यादृक्त्वात् काम्यत्वेन सुखभानस्यैव सर्वत्र काम्यत्वात् विषयसुखस्थलेपि चंदनादिसंयोगजन्यमनोरुतिविशेषादनांदापादकावरा
नां प्रांगीकारेण तद्विशिष्टचित्तएवात्मसुखभानरूपायाः काम्यत्वात् या वगतिरन्ये कां विनेव काम्यते सा पुत्रुषार्थ इत्यभ्युपगम्य
ते अतएव सुखे ते भविष्यति महत्परंतु तदनभास्यतीति प्रतादितस्तत्सुखं न कोपि कामयते न चावरणनाशकत्वात् तद्विशिष्टचित्त
सुखभानत्वकल्पनादचिद्रूपमनोरुतिविशेष एव सुखमिति वरं कल्प्यतामिति वाच्यं मनोरुतिं विनापि सुखसौचिद्रूपसुखभानस्य सुख
महमत्वात्समिति जायति स्मृत्युदयात् न चाविद्यारुतिरेव सुखसौ सुखं संभवतीति वाच्यं चित्सुखेनेव निवाहेतदातत्कल्पनागौरवात्
रजोगुणोदिकस्यावरणस्याभावादेव तदानीं तद्ज्ञानसंभवाद् अतएव विषयसंयोगेन वासा नाक्षयेण वा वजः क्षयतारतम्येन सुखभान
तारतम्यं किंच मानभूवं भूयासमित्यन्ये हानधीने छायाश्चिदात्मनि दर्शनात् सुखमेव स न च बलविद्याविधीतायां माभूवमिति द्वेय
स्याप्यन्ये हानधीनस्य कदाचिद्दर्शनात् दुःखमपि तस्यादिति वाच्यं तादृक् द्वेयस्य दुःखं द्वेयेणो बोद्धव्यं व्याख्येयगमे मानभूवं इति

इच्छायास्योदयात् आनंदरूपममृतं यदि भाति सद्योऽप्युपमानं दृष्टुं भूमेव सुखेनाल्पे सुखमस्ति विज्ञानमानंदं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेति आदिश्रु-
त्यात्मन आनंदत्वोक्तेः न च नात्मे सुखमिति स्वारस्येन भूम्नि सुखमित्यर्थः इति वाच्यं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य इत्यग्निमस्य भूमेव सुख-
मित्यस्यैव सावधानाया अनुसारात् अल्प इत्यस्यैवात्यमित्यर्थकत्वात् परमप्रयोजनत्वेन भूम्नैव प्रकरणाप्रतिपाद्यत्वात् भूमासं-
प्रसादात् दक्षुपदे जादिति न्यायात् विद्येन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मेत्यादिश्रुतिभिः स्वान्यसर्वीपेक्षयात्मनः प्रियत्वोक्तेः अ-
तएव दुःखाभावस्य पुत्रवार्थतावादोपपास्तः सुखव्यंजकत्वेनैव तस्य काम्यत्वाच्च दुःखाभावोपेक्षया सुखलघुत्वात्
तस्माच्चिदेव सुखमिति तस्या एवावरणविशेषध्वंसोपहितायामोक्षत्वमव्याहृतं वस्तुतस्तु चिदन्यस्य विनाशिनो तत्त्वज्ञानाधी-
ना विद्याध्वंसस्यानेगीकारेऽपि न क्षतिः चित्तएव तत्त्वज्ञानतत्संस्काराद्युपहिताया तद्वहारा निया मकत्वसंभवात् निरुक्तिरात्मा मो-
हस्यज्ञानत्वेनोपलक्षित इति वार्त्तिकाद्युक्तेः तत्त्वज्ञानाधीनाग्निमसमयसंबंधवत्स्य तत्त्वज्ञानाभावप्रयोज्याविद्यात्मकाभावप्रति-
योगित्वस्य वा तत्त्वज्ञानसाध्यत्वस्यानवच्छिन्नसुखरूपमोक्षरूपात्मनिसंभवात् दंडादूरस्याग्निमक्षरासंबंधः दंडाभावात् दण्डाभाव इति
वत् तत्त्वज्ञानादिहानी अनवच्छिन्नं सुखं प्राप्तं तत्त्वज्ञानाभावादहोहमिति प्रतीतिः वस्तुगत्या तत्सुखस्यासाध्यत्वेऽपि साध्यत्वभ्रमे नाम
"होव सर्वत्र प्रवृत्तिस्वीकारात् तादृशसाध्यत्वस्यैव लोकसिद्धस्य श्रुत्यादिभिर्बुवादात् एवं चरति प्रमाया एवाज्ञानध्वंसत्वांगीका २५
रूपक्षेपिन क्षतिः अथ रतिप्रमाया अविद्याध्वंसत्वेतन्नाशकाले कथमविद्यानाशाय बहवः यदि चोत्तमोत्तरं प्रनः परिणामानामे-
णापि प्रवृत्तिसंभवाच्च तादृशभ्रमस्य चापरोक्षतत्त्वज्ञानैकनिवर्त्तत्वात् वैश्वविक्रसुखस्यापि नित्यविद्रूपत्वेन तदर्थमपि साध्यत्वभ्रमे २

व पूर्व पूर्व मनः परिणाम ध्वंसत्वात् घटनाशस्य घटप्रागभावनाशत्ववत् प्रमानाशादिरेवाविद्या ध्वंस इत्युच्यते तथापि विदेहके वल्य प्राक्त
 न चरममनः परिणाम ध्वंस इति पर्यनुयोगावश्यकत्वं यदि च तद्धं सो नाभ्युपेयते तत्र बहाराभावादित्युच्यते तदापि तादृश परिणामं क्रम
 त इति पर्यनुयोगानुद्धार इति चेन्न हि यत्र ध्वंसो गी कृतः तत्र प्रतियोगी कृत इति पर्यनुयोगात्कथं निस्तारः अथ तत्र प्रतियोगी घटादि
 ध्वस्त इति चेत् सत्यमुक्तं किंतु ध्वंस प्रतियोग्यवस्था विशेषो वा प्रतियोगिनोऽत्यंतमिन्नो वा आद्ये प्रतियोगिनः पूर्वावस्था क गतेति पर्यनु
 योगः अत्ये ध्वंसस्य शातत्वेपि प्रतियोगी कृत इति पर्यनुयोगः इतु ३२४ अथ ध्वंसकालात् पूर्व प्रतियोगी प्रमाण गोचरो न ध्वंसकालेन
 लुक् विज्ञतो ध्वस्त इति व्यवहारार्थं तु ध्वंसो गी क्रियत इत्युत्तरं तर्हि प्रकृते विदेहके वल्य पर्यंतं व्यवहारस्योक्तरीत्या संभवात् तदुत्तरं च
 रम परिणामस्य प्रमाणोचरत्वात् व्यवहारस्येवाभावेन ध्वंसानं गी कारेपि शक्त्यभावान्न काप्यनुपपत्तिरिति सुचिरं विभावनीयमथ
 ध्वंसकाले प्रतियोग्यसत्तायां ध्वंससामर्थ्येन नियामिका तद्देशावच्छेदेन ध्वंससामग्रीमक्षरात्त्वस्य तद्देशावच्छेदेन प्रतियोगिमान्यः का
 लः तत्पूर्वत्वानधिकरणत्वव्याप्यत्वात् तत्प्रतियोगि ध्वंसस्य तत्सहानवस्थाननियतत्वाच्च उक्तचरमपरिणामस्य नुपश्चादसत्तायां नाम
 नियामकाभाव इति चेन्न प्रारब्धभोगतत्कर्मणा देहादि निवृत्तौ प्रतिबंधकत्वेन विदेहके वल्य पर्यंतं मनोरुत्यादि रूपस्य प्रारब्धभो
 गोपयुक्तप्रपंचस्य सत्त्वेपि अत्रैतदसत्तायां तत्त्वप्रमायास्तत्वाज्ञानतत्प्रयुक्तपूर्वावस्थान नियतत्वादिति दिक् ॥ इत्येतेन सि
 द्धांत विद्योतने परमहंसपरिब्राजक श्रीब्रह्मानंदसरस्वती विरचिते प्रथमपरिच्छेदः ॥ श्री ४॥ शुभम् ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ शुभमस्तु

नाम
 २६

१२३
१

इत्येतेन सिद्धान्तविद्योतनप्रथमपरिच्छेदः समाप्तः॥

रचयिताः- श्री हज्जानन्द सरस्वती

ॐ श्रीगणेशायनमः ॥ सदनंतविदानं देवतातीयत्रजायते रजतादीवभुक्त्यादौ तदेवाहं परागतिः ॥ ननु देशांतरादय रजतादेरेव भोनेनोपय
 ताविदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले भुक्त्यादौ रजताद्युत्पत्तिकल्पने गौरवमिति चेन्न रजतादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षविना चक्षुषा धनुषपतेः
 न च लौकिकविषयतासंबन्धेनैव वाक्ष्यादिकं प्रतिचक्षुरादिसं प्रयोगास्पहेतुत्वादलौकिकवाक्ष्यादिकमलौकिकज्ञानलक्षणादि
 संप्रयोगेनैव भविष्यतीति वाच्यं सुरभिचंदनमित्यादौ सौरभं पत्रपा मीत्यादिप्रत्ययाभावेन विषयतासंबन्धेन वाक्ष्यत्वाद्यवच्छिन्ना
 धिकरणात्तायाः सौरभादौ सत्वे मानाभावेन लौकिकान्यविषयतासंबन्धेन वाक्ष्याधुत्पत्तये ज्ञानलक्षणादेः सन्निकर्षत्वस्य कल्पयि
 तुमशक्यत्वात् सौरभं स्मरामीत्यादिप्रत्ययाभ्युपगमेन विषयतासंबन्धेन स्मृतित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणात्तायास्वतंत्रस्वीकारात् यु
 गपत्ज्ञानद्वये मानाभावेऽप्येकस्मिन्नेव ज्ञाने वाक्ष्यत्वादि स्मृतित्वादिसत्वे वाक्षकाभावात् सां कर्ष्याशिकत्वयोः प्रामाणिकेया
 दोषत्वस्याप्रामाणिकत्वात् वाक्ष्यत्वादेर्विषये ताविशेषरूपस्य संभवाच्च लौकिकालौकिकत्वविशेषाभावेन विषयतासंबन्धेन
 वाक्ष्यमात्रे लाघवात् संप्रयोगहेतुत्वांगीकारात् इदं रजतं पत्रपा मीत्याधनुभवेन भ्रमस्थलेऽपि लौकिकविषयत्वावश्यकत्वाच्च
 अन्यथा रजतादौ लौकिकप्रत्यक्षं विना रजताधानयतादौ प्रत्यनुपपत्तेः ॥ अथ संप्रयोगस्यैव दोषस्याप्यन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रत्य
 क्षहेतुत्वमिति चेन्न भुक्त्यादौ रजताद्युत्पत्तौ स्वीकृत्यमाणायां अवश्यसं प्रयोगहेतुत्वेनैवोपपत्तेः ॥ प्रथमक्षणे वाक्ष्याद्यसंभवे
 विमन्ते साक्षिभास्यत्वेनैव प्राप्तिभासिकत्वापत्तेः ॥ द्वितीयादिक्षणेऽप्युसं प्रयोगसं पत्त्यात् ॥ तीयादिक्षणेऽप्युनित्यसिद्धसाक्षिण

राम

१

123
1(B)

अद्वैतसिद्धान्तविद्योत्तमप्रथमपरिच्छेदप्रारंभः

आक्षेपादिति विषयकस्य रजतं प्रथमं मीत्याद्याकारस्य संभवात् तन्मतेपि विशिष्टवैशिष्ट्यगोचरजन्यप्रत्यक्षस्य विशेषणतावच्छेदकप्र
कारकज्ञानादिजन्यत्वेनातु व्यवसायस्य च व्यवसायरूपविषयजन्यत्वेन तृतीयक्षरणदोषवता दृशानुभवस्य संभवात् किंच विषयदोषस्य
कारणत्वस्थले तत्कार्यतारजतादिलोकिकप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन आक्षेपत्वादिना वाच्या तथा च त्वा
द्यवात्तादात्म्यादिसंबन्धेन रजतत्वादिनैव सोच्यतामिदं यत्तु काचादिदोषस्यापि शोखादिविषयविशेष एवपीतत्वादिविशेषविशेषजन
ननात्तादृशविशेषनिष्ठेन स्वाश्रयसंयोगादिहेतुत्वे तत्कार्यतापि समवायादिना पीतत्वादिनैव सोच्यतां एवमात्मनिष्ठस्य रागादिदोषस्य
हेतुत्वस्थलेपि रजतत्वादिनैव न च तत्र रजतो देशात्मप्रत्यासत्त्यसंभवश्चोक्तनीयः ४ शरीराद्यवच्छेदेन ज्ञानोदरिव भुक्तीदत्वादि विशिष्टा
वच्छेदेन रजतो देशात्मसमवाये बाधकाभावात् तत्प्रत्यासत्त्येव कार्यत्वसंभवादत्तसंबन्धमस्थले रजताद्युत्पत्त्यंगीकारे दोषरहितस्यपि
तत्प्रत्यक्षमस्त्विति परास्तं तत्पुत्रसमवेतविषयकप्रत्यक्षे तादात्म्येन तत्पुत्रस्यत्वेन हेतुत्वात् न च मनसारजतादिकं साक्षात्करोमी
त्यनुभवाद्यतिरिक्तिवाच्यं मतः सन्निकर्षविलंबेन सुखादिसाक्षात्कारस्य विलंबादानीं न तस्य तत्र हेतुत्वात् कल्पनात् साक्षात्कारत्व
स्येव जन्यसाक्षात्कारत्वस्यापीदं सन्निकर्षजन्यत्वव्याप्यत्वे मानाभावात् ननु तथाप्यहं सुखीति बहुरजतवानित्यादिप्रत्ययप्र
मास्यादिति चेन्न अहमिहेवास्मि तिप्रत्ययस्य विशेष्यतावच्छेदकीभूततत्तच्छरीरावच्छेदेनैतद्देशमात्रसंयोगित्वावगाहित्ववदुक्त
प्रत्ययस्यापि तत्तदवच्छेदेन रजताद्यवगाहित्वेन भ्रमत्वात् परमतेपि शरीराभिलेखेनैवात्मनो हमाकारप्रत्ययविषयत्वात् ननु

केरीकायामिच्छे ४ ये प्यहंकारस्य दस्यात्मत्वमास्थिते तैरप्यहंकारप्रत्ययस्यातात्त्विकत्वमभ्युपेयमहमिहंकारमिहंकारसदृशे जानान इत्या
 हो सर्वगतस्यात्मनः ४ प्रादेशिकत्वानुभवादिति देशविशेषमात्रसंयोगित्वरूपप्रादेशिकत्वस्य शरीरावच्छेदेनात्मनिसत्वेऽपि तत्र शरी
 राभेदस्य विरहेऽप्यहंकारप्रत्ययस्याप्रमात्वरूपमतात्त्विकत्वमित्यर्थः ४ तत्र रागादिदोषप्रत्यक्षयोर्विषयतयेव लाघवेन हेतुहेतुमद्भावांगी
 कारात्कथं तत्र भ्रमविषयोत्पत्तिरिति वाच्यं येन प्रकारेण रागस्तेनैव प्रकारेण तस्य प्रत्यक्षभ्रमहेतुत्वेन विषयतावच्छेदकत्वसंबन्धेनैव
 हेतुतद्भावावस्थाव्यतया तदवच्छेदकयोस्तत्पुनरीयत्वस्यावश्येन निवेश्यतया तदेव शयारजतादिरागत्वेन रजतत्वादिना समवायेन त
 उक्तेषु कृत्वात् अन्यथा कार्यतावच्छेदकसंबन्धे विषयतानिर्हृयित्वा वच्छेदकता त्वेयोर्विशेषविशेषराभावे विनिगमकविरहेण
 हेतुता द्वयस्य संबन्धतावच्छेदकगौरवस्य चापत्तेः ४ सकलविषयेषु रागानुदयेन पुनरापेक्षया विषयविशेषपि विषयनिवेशकत
 गौरवाभावात् अथ तत्र रजतोद्भूतसमवायेन कार्यत्वेऽदत्तविशिष्टावच्छेदेनात्मसमवायनियमासंभवः ४ समवायस्य तदव
 छिन्नतानियामककारणकत्वेन तु गौरवमिति चेन्न अवच्छेदकतासंबन्धेनैव दत्तादिविशिष्टावच्छिन्ने प्रतीदेत्वादिना तादात्म्येन हेतु
 त्वस्य संयोगादेरिदमाद्यवच्छिन्नतनियमायक्तसत्त्वेन तत्तत्परागादिजन्यरजतोद्भूतसमवायवच्छेदकनियमसिद्धेः ४ अत्यावयविना
 मपि घटादीनां पराधनुः ४ योगिकवाद्यादिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वानुभवेनैतद्व्यापित्वावच्छिन्नस्यावच्छेदकतया तत्तद्हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वा
 त् गुरागदोरागादिषु रूपाद्यजन्मभ्रमे मानाभावेन गुरागदोरागादिषु स्वावच्छिन्ने हेतुत्वस्याक्लृप्तत्वेऽपि क्षतिविरहात् वस्तुतस्तत्परागादिषु

दोषादन्पुरुषीय ५

उभे दोषे जन्मरजतादौ गुणाद्यवच्छिन्नात्मसमवेतत्वनियामककल्पने कलमुखत्वादेवनगोरवदोषः एतेन स्वाप्तादिभ्रमेऽद्वैततन्मिथ्या
कारकेऽद्वैतादिमतोरजतादौ दोषो रूपा रोपात् तत्र तस्य स्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुत्वस्या कृतत्वेन तत्कल्पने गोरवमिति परास्ति इदमादि रजता
दोः परस्परावच्छिन्नत्वनियामककल्पनस्य कलमुखत्वात् एवं च विषयगतप्रत्यासत्त्या दोषस्य कारणात् स्थले पितृ पुत्रेणारोपित
स्यान्वेनापि ग्रहाचारणाय तत्पुत्रसमवेतत्वेन वा कविस्पर्द्धातत्वादिकारणात् तावच्छेदकमिव रजतत्वादिकं कार्यतावच्छेदकमपि विच्छि
द्यता वाक्ष्यत्वादितान्त्रदोषकार्यतां गीकारे पितृ तद्विज्ञेयत्वात्वावच्छेदकमिव रजतत्वादिकं कार्यतावच्छेदकमपि विच्छि
दिसन्निधानदोषस्य हेतुतास्थले स्फुटिकर्तृत्वादेरेकस्यैव सर्वे ग्रहाभूतिविरेहणमन्तेऽपि कार्यतावच्छेदके तदनिवेशः ४ अ
थ विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या दोषहेतुतास्थले रजतादिनिष्ठा कार्यताकेन संबन्धेनेति चेत् येन संबन्धेन रजतादौ द्वाः क्षयादिभ्रमनियाम
कतातेनैव तद्विसमवायेन रजोदिप्रकारकभ्रमस्थले समवायेन रजताद्युत्पत्तेरसंभवः तत्र कृतकारणात् कस्य रजतावयवसं
योगादेरभावात् अन्यथा रजतादिमते प्रत्यक्षे संयोगो दोषयो रिवमन्तेऽपि रजतादौ तदवयवादिदोषयोर्विकल्पने हेतुत्वमिति चेन्न हि च त
न्यथा रजतादिमते बोद्धासन्निकर्षाणां कार्यतावच्छेदके वाक्ष्यत्वादौ स्वविशिष्टत्वेन निवेशापेक्षया भवन्ते रजतत्वघटत्वपरत्वाद्यनेत
धर्मधुरजतावयवकपालतंतुतसंयोगादीनां कार्यतावच्छेदके हेतुतद्विज्ञेयत्वेन निवेशो महागोरव एवं स्पर्द्धावत्वेन भूतचतुष्टयमात्रवृत्ति
जातिविशेषेण वा समवायेन ज्ञान्यद्वयप्रतिपृथिवीत्वादिनां गंधादिकं प्रतिहेतुत्वस्य कृतत्वादात्मनिसमवायेन इत्यगंधाद्युत्पत्तेः

भवेन तादृशहेतुतानि रूपितकार्यता वच्छेदकं तादृशकारणवैशिष्ट्येन विशेषणीयमिति महोगो रवमिति चेदमेव अन्यथाख्यातिमेतदिरज
 तादिप्रकारतानि रूपितसंसर्गतानि रूपितविशेष्यतादिसंबन्धेन दोषकार्यत्वे वाच्ये रजतादिनिष्ठत्वप्रकारतात्वयोस्तादृशप्रकारतानि रू
 पितत्वसंसर्गतत्वयोः तादृशसंसर्गतानि रूपितत्वविशेष्यतात्वयोर्विशेष्यविशेष्यराभावे विनिगमकाभावादेतत्तद्वत्ताववाहुत्वे
 नतन्मतापेक्षयापि महोगो एवं अवयवतत्संयोगाद्यपेक्षया दोषाणामनेतानां कार्यतायामवच्छेदकस्य सर्वत्र गुणशरीरत्वाच्च **अथ** सं
 धता वच्छेदकमनिवेशेव संबन्धो वाच्यः संबन्धाननुगमस्यादोषत्वात् ज्ञानभेदेन भिन्नानामपि तद्विशेष्यता व्यक्तीनां संबन्धत्वसंभवादि
 निवेन एकस्मादोषानानावाक्ष्योत्पत्तिस्थले तत्रेव ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदात् तद्विशेष्यता व्यक्तिसंबन्धेन तत्र दोषविशिष्टत्वा
 क्षयत्वे कार्यता वच्छेदकं वाच्यं तथा वैकजातीयसंबन्धेन कार्यता वच्छेदकावच्छिन्नवतिवर्तमानाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं कारणात्
 वच्छेदकमित्येवंरीत्या संबन्धाननुगमे कारणात् तेष्ववच्छिन्नमशक्यतया संबन्धता वच्छेदकं निवेशास्यावश्यकत्वात् **अथ** प्रकाशवि
 धयाऽवच्छेदकाननुगमस्याप्यद्वयतापत्तेः दोषजन्यरजताद्यप्रतियोगिकतत्त्वसमवायादीनामनुगतानामेवरजतावयवादिकार्य
 ता वच्छेदकस्य मयापि वक्तुं शक्यत्वेन नमस्तेपि गो रवौ पतेतश्च **अथ** ज्ञानभेदेपि विषयत्वाभेदस्वीकारादुक्तविशेष्यता व्यक्तेश्चाक्षयादि
 व्यक्तेभेदेप्येकत्वात् व्यक्तित्वेनैव संबन्धत्वं तस्यावाच्यं रजतावच्छिन्नप्रकारतायाश्च संबन्धता वच्छेदकाद्यदकत्वेपि वक्तुं गत्वा कविशेष्य
 तानिरूपकत्वाद्वाचनियम्यत्वमिति चेन्न उक्तप्रकारता व्यक्तस्तत्त्वोक्तित्वस्य वा कार्यता वच्छेदकाद्यदकत्वे आकस्मिकतापत्तेः एकधर्माव

राम
 ३

छिन्नविशेष्यतायुक्तेरेकत्वेपि परस्परानधिकरणवृत्तिनानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकथमोत्पत्त्येकजातीयदोषस्थले तादृशधर्मसमसंख्या
 कानोतजातीयदोषकार्यत्वात्तादृशजातीयदोषविशिष्टत्वेन तत्र विशेष्यतायुक्तिसंबन्धेर्वाच्यत्वेनातिगोचरत्वावच्छेदकसंबन्धमेवेन कार्यतोभेद
 स्यादत्रपक्षत्वाद्भजतत्वावच्छिन्नलौकिकप्रकारतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यतात्वेन लौकिकतत्प्रकारताय
 क्तिनिरूपितविशेष्यतात्वेनवासंबन्धस्योक्तानुक्तधर्मसमसंख्यकार्यत्वाभावेपिसंबन्धघटकानांविशेष्यताविशेष्यभावाविनिगम्यत्वेना
 क्तगोचरस्यावश्यकत्वात्तदपेक्षयात्वाद्येनतजातीयदोषविशिष्टरजतत्वेनतादात्म्यसंबन्धेनोक्तकार्यत्वस्यैकस्ययुक्तत्वात्किं
 च भ्रमस्थलेतन्मतेकपालगदिकंविनापिघटोदेरुत्पत्त्याव्यभिचारायत्याकपालादिविशिष्टघटत्वादिनातत्स्वीकाराजोरवत्त्वेन
 तदुत्तरेपेक्षयापिगोचरं तथाहि गोत्वघटत्वादित्यक्षेपुसास्त्राकंबुग्रीवाद्यवच्छिन्नैर्द्वियसंयोगवत्समवायस्यवाह्यत्वात्प्रत्यक्षे ६७
 विशुद्धमातापितृकत्वादिति श्रयेस्पृष्टत्वादित्यक्षेपीलपृष्ठत्वादिति श्रयस्य उत्पत्त्यादिनैत्यवाक्ष्येसौरप्रभादिसंयुक्तसं
 मवायस्यजलशोण्यदिवाक्ष्ये रजतादिभिन्नपात्रवृत्तिजलादिसमवायस्यकुंकुमगंधद्वाराजेद्युतादिसंयुक्तसमवायस्यस्पर्शप्र
 त्यक्षेत्रदुष्टत्वकसंयुक्तसमवायस्यव्यासज्यवृत्तिसंख्यादिप्रत्यक्षेइंद्रियासंयुक्तासमेवतत्त्वस्यहस्तादिपरिमाणपक्षेहस्तादिपरि
 मितेद्रावच्छिन्नैर्द्वियसंयोगवत्समवायस्यएवमन्यप्रत्यक्षेपितस्यतत्प्रकारणत्वेवाच्यतत्रापिगोत्ववृत्तिविशेष्यतादिविषय
 तागोत्ववृत्तिलौकिकविषयतात्वेनानुगमस्यतदवच्छिन्नसंबन्धेनवाक्यत्वावच्छिन्नप्रतिसाक्षावच्छिन्नविजातीयसंयोगवत्

तथाच-

नियोगिकगोत्वनिष्ठसमवायत्वेनहेतुत्वाच्चभ्रमस्यलेख्यमिचारापत्त्योक्तसमवायस्यस्वविशिष्टचाक्षवत्वावच्छिन्नप्रत्येवोक्तहेतुत्वा
च्चैवमन्येषामप्युक्तानांस्वविशिष्टतत्त्वमवच्छिन्नप्रत्येवोक्तहेतुत्वाच्च तथाचतत्तत्कार्यकारणतावच्छेदकघटकानांविशेषणवि
शेष्यभावस्याविनिगमत्वेनावच्छेदकभेदेनकार्यकारणभावानंत्यस्यावश्यकत्वान्महागौरवं मन्मतेतुभ्रमस्याविघार
नित्वेनवास्तवताद्यभावेनोक्तकारणकार्यत्वेनोक्तकारणकार्यतावच्छेदकेतदेविशेष्यस्यननिवेद्यः ४ अथवासमवायेनरजता
द्युत्यतोऽक्षुप्तकारणस्याभावोत्तेनसंबन्धेनभ्रमस्यलेख्यताद्युत्यस्यसंभवादवावच्छेदकतासंबन्धेनैवइत्यगुणकर्मणांदोषकार्य
तावाच्यानवनव्यतार्किकमतेरूपादीनांमव्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकतासंबन्धेनावयवेयूयस्यापूर्वोक्तव्यमिचाराइतिवाच्ये नव्यतार्किक
कमतेरूपादीनामवयविनिर्वाहसंबन्धेनास्वीकारात् शक्तिविशेषविशिष्टत्वेनतादोत्पत्त्यसंबन्धेनइवचाक्षवहेतुत्वेनरूपस्य
तदेहेतुत्वादेविकविशेषणतादिसंबन्धेनवाद्यकार्यतावाच्यारूपादेर्विशेषणतासंबन्धेनसावाच्याध्वंसोदेस्तत्रवच्छेदकतासं
बन्धेनसमवायादिसंबन्धेनवानवविशेषणतादिसंबन्धेनरूपादेर्भ्रमविशेष्यतत्तदधिकरतेविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरितिवाच्येतत्तसं
बन्धेनवाधाभावसत्वेसर्वव्यापितथास्वीकारात् नचैवदोषजन्यइत्यगुणकर्मणांदोषरहितेनापिग्रहणापत्तिरितिवाच्यं भ
दमतेविषयसमवेतताततायामिवेतदुस्वग्रहकपुत्राणांनिरूपितत्वाख्यसंबन्धविशेष्यमगीकृत्यतत्तत्पुत्रानिरूपितविषयक
प्रत्यक्षेतत्तत्पुत्रत्वेनहेतुत्वांगीकारात् अन्यथातन्मतेपि एकपुत्रधीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिपरत्वादीनांपुत्रांतराग्रह

राम
४

एतन्नेः प्रकारं तेरे एतादृशपक्षिवारणापेशयास्वोपेक्षा बुद्धिजन्यद्वितीयादौ तत्र तु उदाहरणं निरूपितत्वं संबंधकत्वं तयोक्तहेतुत्वं
 कल्पते तेष्वेव युक्तत्वात् उपदर्शितत्वाद्यवानुग्रहात् संयोगादिना संबंधेन गुणोक्तकर्मादिप्रकारकधीस्थले तु कर्मादेरिव संयोगादे
 रपि गुणाद्यवच्छेदेनोत्पत्तिः न च यत्र यस्य कोपि संबंधो न वास्तवः प्रसिद्धस्तदवच्छेदेन तस्य तत्संबंधस्य च भासमानस्योत्पत्तिर्यत्र
 तु यस्य स प्रसिद्धस्तयोः समवायादिना विशिष्टबुद्धिस्थले प्रसिद्धसंबंधावच्छेदेन समवायादिकमेव जायते सर्वत्रेव बाधमस्थ ता ४
 स्प० ले रजतत्वादिधर्म एव जायत इत्येव कुतो नोच्यत इति वाच्यं अपूर्वसमवायत्वादेः रजतत्वादेर्वाधर्मस्योत्पत्त्यंगीकारे पूर्वाभूत
 समवायत्वादिना विशिष्टसंबंधेन रजतत्वादिविशिष्टाणां विशिष्टपूर्वाभूतरजतत्वादिविशिष्टवेच्छतां भ्रमस्थ
 ले प्रत्यनुपपत्तेः सामान्यविशेषसमवायानां तु समवायादिना दौषकार्यत्वेऽपि न क्षतिः तेन संबंधेन तदुत्पत्तौ कारणान्तरस्या
 क्तमेव न बाधकाभावात् अथावच्छेदकतासंबंधेन समवायादिसंबंधेन वा रजतादेस्तत्पत्त्यंगीकारेऽपि इदं रजतमित्यादिधर्मज्ञा
 त्वेन विषयतातामवच्छेदावच्छेदकभावे किं नियामकमित्येव इदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानि रूपाणि तादात्म्यादिसंसर्गानि नूपा
 त्ररजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिवाक्षत्वादेतादृशविशेष्यतानि रूपाणि तत्र रजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वाद्यव
 छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयनूपवाधाभाव एव नियामकः अथ निर्वर्तितावच्छेदकभ्रमस्थले बाधाभावस्य न नियामकत्वं ध
 र्मितावच्छेदकताभावेनैव तस्य तथात्वादिति चेत्काक्षतिः विशेषणज्ञानसन्निकर्षादेरेव तत्र नियामकत्वसंभवात् न च सम
 वायेन इव गुणकर्मणां इव गुणकर्मसु भ्रमस्थले इवार्थतु योगिकसमवायेऽवच्छेदकतासंबंधेनोत्पद्यमान इव्यादिप्रति

योगिकत्वाभावेन तस्य तत्संबंधतया भाता उपपत्तिरिति वाच्यं तत्प्रति योगिकत्वाभावे विवादाभावसन्निकर्षादिसामग्रीतः तस्य सं
 बंधतया त्वन्मत्तवृत्तानां संभवात् न चावच्छेदकता संबंधस्याप्युक्तसामग्रीत उक्तस्थले भाता पत्तिरिति वाच्यं उक्तसामग्रीसत्वे त्वयपि
 तस्येष्टत्वात् यद्यपि इदं रजतमित्यादौ स्वाभ्युपगमाभावेन बहिर्विषयभाता संभवादिष्य निवृत्त्यासत्त्यादौ व्यापारान् हे
 तुत्वं तथापि निश्चायात् वैयर्थ्यादिदोषाणां आत्मनिष्ठतेष्वेव हेतुत्वं इदं वादितं च समवायेन निरूपकत्वेन वा कार्यत्वमिदमादे
 र्भासमानत्वात्तदेवावच्छिन्ने त्वेमानाभावादहमिदं त्वविशिष्टवानित्यादिप्रत्ययाना पत्तिरिति निर्धर्मितावच्छेदक केव स्वाभ्युपगमेन
 तु तुल्योदेरेव नियामकत्वं तत्तत्तुल्यसमवेतस्य तत्तत्तुल्यनिरूपितस्य वा प्रत्यक्षे तत्तत्तुल्यव्यापारं तत्तत्तुल्यसमवेतविषयक
 मानसेवाक्तिविशेषविशिष्टत्वेन धर्मादिस्वाहात्म्येन प्रतिबंधकत्वेन तदेव रूपवहेतुत्वात् तेन मानसे प्रत्यक्षे
 संयोगो हेतुत्वानंगीकारेपिनक्षतिः पूर्वपूर्वस्वाप्नोदरुत्तरोत्तरस्वाप्नहेतुत्वान्मयुगपदेव तत्तद्विषयव्यापारो स्वाप्नभ्रमः तत्तुमानसप्र
 त्यक्षधर्मादिभेदस्यैव विशेषकारणत्वाच्चाक्षयभ्रमस्थले इदं वादिविशिष्टधर्मादिविषयकवाक्ष्यादिकंपूर्वसिद्धमपूर्वसिद्ध
 विषयरजतादावपि मानसा पत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात् पराभ्युपगतस्य चाक्षयमानसादिविषयत्वानामिको विशेषस्य निःप्रमाणाक
 त्वात् किंच रजतादिवाक्ष्यादिभ्रमः रजतादिसंबद्धतया वाक्ष्यादेर्वात्यतिरिक्त्यत्र विनिगमकाभावेन रजतोदेरुत्पत्तिक्षेपो
 पि वाक्ष्यादिविषयत्वसंभवः न च विनश्यदवस्थेन धर्मादिवाक्ष्यादिना जनितभ्रमस्थले तदसंभव इति वाच्यं तत्रापि तादृश
 वाक्ष्याद्येव सक्षरो तु तत्र रक्षरो वा तादृश वाक्ष्याद्यंतरस्यात्यतिसंभवेन तत्रैव रजताद्युत्पत्तिसंभवात् गुडोदोत्पत्तिर

रजतत्वादिना

राम

५

स्ति तथाच न तसंबद्धतया रजतादिविषयस्यैवोत्पत्तिर्देशोत्तरगतः ५

सोदेर्गगतोदोनेत्योदेर्मस्थलेचयद्यपिगुडादिगेभ्वरासनचाक्षुषाद्यसंभवस्तथापिरसनागतजलादिर्सतोदेर्गगतगतालोकादिचाक्षु
षोदेश्चसत्वाग्नेत्रेयोषतीतगुडगगतादिविषयकेतिकरसेनेत्याद्युत्पत्तिःसंभवत्येव नन्वेवंविषयनिष्ठदोषस्यचाक्षुषादिगतपरंपरासं
बंधेनहेतुत्वेविषयितयारजतादेःकार्यत्वेवाच्यं तथाचगेरवमितिचेन्नरजतादिप्रकारतानिद्रूपितसंसर्गतानिद्रूपितविशेष्यतासंब
धेनतत्पुत्रुधीयचाक्षुषत्वादिनाकार्यत्वोपेक्षयास्वप्रकारतानिद्रूपितसंसर्गतानिद्रूपितायातत्पुत्रुधीयचाक्षुषविशेष्यतातत्संबधेनर
जतत्वादिनाकार्यत्वेगेरवाभावात् नचतत्पुत्रुयचाक्षुषनिद्रूपितत्वसंबधघटकत्वेननिबन्धेप्रकारतासंसर्गितयोर्विशेष्यतात
यातन्निबन्धमादायविनिगमनाविरहेणकार्यकारणभावात्रयापत्यागेरवाभावात् नचतत्पुत्रुयचाक्षुषनिद्रूपितत्वसंबधघ
टकत्वेननिबन्धेप्रकारतासंसर्गितयोर्विशेष्यतातयातन्निबन्धमादायविनिगमनाविरहेणतत्पुत्रुयचाक्षुषत्वेनसंबधघटकंकिंतु
कार्यतावेहेदकमेवेतिवाच्यं तत्पुत्रुयचाक्षुषत्वादिनाकार्यताभ्युपगमेपितत्पुत्रुयचाक्षुषनिद्रूपितप्रकारतादिघटितप्रत्येकसं
बंधमादायरजतत्वादिनाकार्यत्वानुक्तोयुक्त्यभावात् नचतत्पुत्रुधीयचाक्षुषनिद्रूपितविषयांतरनिष्ठायाप्रकारतातस्याख्यसंबधघ
टकत्वेवाच्यमत्यथारुरतोदो पूर्वतत्पुत्रुधीयचक्षुषादिप्रकारतातोभेदश्राव्यकृतसन्निकर्षविनातत्पुत्रुधीयचाक्षुषप्रकारतासंभवे
तस्यनिष्ठाघटाप्रकारताघटितसंबधेनरजताद्युत्पत्त्यसंभवात् विषयांतरनिष्ठप्रकारतायाश्चरजतादिप्रकारतातोभेदश्राव्यक
तदवच्छेदकरजतत्वादिधर्मतादात्म्यादिसंबधानबहिनत्वात्तथाचविषयांतरनिष्ठायारजतादिसंबधघटकत्वासंभवइतिवाच्यं चव
च्छेदकंभेदेनप्रकारतायाभेदानभ्युपगमेनैकस्याएवप्रकारतायानानाधर्मसंबधनिष्ठावच्छेदकतानिद्रूपकत्वसंभवात् नत्वेदंरज

तमित्यादिभ्रमस्थले रजतत्वादिनेदत्वादिप्रकारशित्वपदेद्रापत्तिमिति वाच्यं इदं त्वादिनिष्ठप्रकारतात्वे रजतत्वादिनिष्ठावेच्छेदकता
 त्वं निरूपकतावेच्छेदकत्वात् त्वपदेद्रा विषयस्यानभ्युपगमात् किंवा वेच्छेदकभेदेन प्रकारताभेदेऽपि यथा समवायनात्वात् पक्षसमवा
 यस्य घटोदो पूर्वमसिद्धत्वेऽपि अवयवरूपादिकारणवत्त्वादेव स्वसमवायिधरादिसमवायित्वसंबन्धेन रूपादिकं कृपा लां हो जायते तथा
 स्वप्रकारकवाक्ष्यादो पूर्वमसिद्धत्वेऽपि दोषादिकारणवत्त्वात् स्वप्रकारकवाक्ष्यादिविशेष्यत्वसंबन्धेन रजतादोरूपत्वेऽपि वाच्यं
 भावः अथवा विषयनिष्ठस्य दोषस्य स्वाश्रयविशेष्यता निरूपितसंसर्गतात्वं संबन्धेन स्वाश्रयनिष्ठविशेष्यतात्वं संबन्धेन वा
 तु त्वं तत्पुत्रं यवाक्षयनिरूपितस्वप्रकारतानिरूपितत्वसंबन्धेन तादृशानिरूपितत्ववत्संसर्गता निरूपितत्वसंबन्धेन वा रजतत्वा
 दिना कार्यता ननु प्रकारताया रजतत्वाद्यवच्छिन्नत्वमपि निवेद्यमन्यथा तन्नियमसिद्ध्या पक्षे ४ तेषां च रजतत्वादिद्विधा नि
 वेदो गौरवमिति चेन्न अन्यावच्छिन्नप्रकारताया रजतत्वावच्छिन्नं प्रति संबन्धत्वाभावेन तन्निवेदो प्रयोजनभावात्
 तस्य बाधाभावादिनियम्यत्वाच्च यदा स्वलोकिकविषयताशालितत्पुत्रं यवाक्षयविशेष्यत्वसंबन्धेन रजतत्वादि
 ना विषयदोषकार्यत्वं रजतादिप्रकारताया इदं त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वादिकं तु बाधाभावादिनियम्यं आ
 त्मनिष्ठप्रत्यासत्पादोषस्य कारणत्वे वाक्ष्यादिसमवायेन स्ववाक्ष्यादिना वा संबन्धेन रजतत्वादिने वै कार्यत्वसंभवः
 एवमोपमाणा रजतादिव्यधिकरणभुक्तीदं त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यता कभ्रमस्थले बाधाभावकार्यत्वमपि र

राम

६

जतत्वादिनेवेति ततोप्यनिर्वचनीयस्यातिसिद्धिः तथा हि इदं त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानि रूपाणि तदात्म्यादिसंसर्गतानि रूपाणि रजत
त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारता कवाक्षयत्वादिना समवायेन बाधाभावजन्यत्वाच्च तथा च तादृशसंसर्गतानि रूपाणि तत्प्रकारताशक्ति
चाक्षयसमवायसंबन्धेन तादृशचाक्षयसंबन्धेन कारणतत्वादिनेव तदुच्यते रजतत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य चाक्षयीयसमवायस्य चानि
वेशेन ताद्यवात् तत्पुत्रुषापेक्षया धर्मितावच्छेदकानामतस्तत्वेन धर्मितावच्छेदकमनिवेश्य तत्तत्पुत्रुषीयचाक्षयीदिनारजत
त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानि रूपाणि तदात्म्यादिसंसर्गतानि रूपाणि विशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वीयविशेष्यताविशेष्यावच्छेद
कत्वसंबन्धावच्छिन्ने प्रतिबोधिता कवाधाभावजन्यत्वांगीकारात् तत्पुत्रुषीयचाक्षयादिनि रूपाणि तत्प्रकारतानि रूपाणि सं
सर्गतानि रूपाणि विशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेन रजतत्वेनोक्तजन्यत्वांगीकारे रजते इदं त्वद्वयत्वादावपि उक्तसंबन्धेन रजतादेरुक्त्य ता
त्पापतेरिष्टापत्तौ च गौरवात् बाधाभावजन्यतारजतत्वादिना वक्तुमशक्येति चेन्न धर्मितावच्छेदकस्य वसंसर्गतावच्छेदकस्यापि
संयोगसमवायतद्वत्संयोगत्वादिभेदेन पुत्रुषापेक्षयाऽनन्त्यादुक्तविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेनेवेदं त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतानि
रूपाणि सती रजतत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानि रूपाणि तदात्म्यादिसंसर्गतानि रूपाणि तदवच्छेदकत्वसंबन्धेनापि विनिगमनाविरहेण तत्पुत्रुषी
यचाक्षयात्वादिनोक्तकार्यत्वस्य वाच्यतया तदपेक्षया लाघवेन तत्पुत्रुषीयचाक्षयादिनि रूपाणि तदवच्छिन्नविशेष्यतानि
रूपाणि तदात्म्यादिसंसर्गतानि रूपाणि तदवच्छेदकत्वसंबन्धेन रजतत्वादिनेवोक्तकार्यत्वस्य युक्तत्वात् अकिमतेदं त्व

स्येव निवेशा इजत गोते दंत्वा दोर जता घुत्पत्तिर्नीपत्तिः किं पुत्रुषोपेक्षया धर्मिता वच्छेदकानामानेपि यान्धर्मात् धर्मिता व
 छेदकी कृत्य कदापि कस्यापि न बाधबुद्धिस्तदंतर्भावेन बाधाभावकारणत्वे स्येव नानगीकाराद्धर्मिता वच्छेदक निवेशपक्षे न गौरवं प्र
 त्युत तत्र तु पुत्रुष निवेशपक्षे एव गौरवं सकल पुत्रुषाणां मेवे इजन्म निजन्मांतरे वाधबुध्यवतारस्यावश्यकत्वात् न च प्रमेयवन्नर
 जतमित्यादि बाधबुद्ध्या धर्ममात्रस्येव धर्मिता वच्छेदकी करणात् सर्वत्रैव धर्मिता वच्छेदकतया बाधबुध्यवतार आवश्यक इति वा
 च्यं उक्त बाधबुद्धिस्थले प्रमेयत्वावच्छिन्ना वच्छेदकता निरूपितविशेष्यता निवेशो न हेतुतद्भावात् कल्पनेन सकल धर्म निवेशाभा
 वेन धर्मिता वच्छेदक निवेशपक्षे गौरवाभावात् धर्मिता वच्छेदकानिवेशपक्षेपि एकधर्मावच्छिन्नता दृशा वच्छेदकत्वसंबंधेन
 बाधबुद्धिस्तत्वेऽप्यन्यधर्मावच्छिन्नता दृशा वच्छेदकत्वसंबंधेन विशिष्टबुद्ध्युदयान्निवच्छिन्नता दृशा वच्छेदकत्वसंबंधमादाय इ
 दं न रजतमित्यादौ वेको हेतुतद्भावोऽन्यस्तत्ता दृशा वच्छेदकता वच्छेदकत्वादिसंबंधेन प्रमेयवन्नरजतमित्यादौ कल्पनीयस्त
 था च निवच्छिन्नता दृशा वच्छेदकत्वमादाय हेतुतास्थले स्वल्पतरतत्तदिदंत्वादधर्मनिष्ठानवच्छिन्ना वच्छेदकता निरूपकवि
 शेष्यतो तर्भावेण हेतुत्वापेक्षया बहुतरतत्तत्तु पुत्रुषादितरूपेण निवच्छिन्नविशेष्यता वच्छेदकत्वसंबंधेन हेतुतायामेव गो
 रवाच्च अपि च पितादिदोषोत्कर्षा पकर्षयोः सतोः शंखादौ पीतिमाद्युत्कर्षा पकर्षद्वीनात्पितादिजन्यमेव शंखपीतिमा
 दिकं वाच्यं कार्योत्कर्षा पकर्षयोः कारणोत्कर्षा पकर्षाभ्यामेव दर्शनात् पितादिस्थपीतिमादेरनुभूयमानस्यासेकोत्पत्त्यं

राम
 6

गीकोरेबाधकस्योक्तत्वात् पुनश्चांतरेणापि पितृवीतिमादेर्ग्रहणापत्त्या पुनश्चात्र प्रत्येकलाघवेन तस्यातींद्रियत्वकल्पनाच्च किंच
सञ्चत्यत्राभवदित्यादिना व्यावहारिकप्रयत्नसृष्टिमुक्ता सत्यवानृतं वसत्यमभवत् इति ते त्रिरीयकभूतो व्यावहारिकसत्यपर
सत्यशब्देन व्यावहारिकसृष्टिमनूयानृतशब्दित प्रातिभासिकरूपेणासत्यशब्दित पारमार्थिकसत्यस्य ब्रह्मणो भवेतोक्त्याव
हारिकरजतादिविलक्षणं प्रातिभासिकं रजतादिकं जायत इत्यवश्यं वाच्यं प्राणावैसत्यमित्यादिभूतो व्यावहारिकसत्य
पदप्रयोगात् व्यावहारिकसत्यपदसमभिवाहकानृतपदस्य व्यावहारिकविपरीत प्रातिभासिकार्थकत्वावश्यकत्वात् अ
न्यथा सत्यानृतवाक्यादेर्व्यावहारिकस्य संश्लेषपूर्वमेव सञ्चत्यत्राभवदित्यादिनोक्तत्वात् शब्दात्मककथ्यस्य गुणभूतत्वेन
भूतात्मकत्वात् भूतसृष्ट्युत्पत्तेव सृष्ट्युत्पत्तिसंभवात् अन्यथानृपादेरपि सृष्ट्युत्पत्त्यापत्तेरेतद्व्याख्यार्थमेव स्यात् तस्माद्भूमस्थले
रजतादिकं जायत इत्यवश्यं वाच्यं ननु भूतपादोरजतरंगादिना नो प्रकाराणां भ्रमस्य हेतुवह नो मपूर्वरजतारिव्यक्तीनामु
त्पत्तिकल्पने गोरवादित्यथाख्यातिरेव पुनैकेति चेत् न अन्यथाख्यातिमतेपि एकस्मिन् धर्मिणि रजतादेर्गुणपदुत्पत्तवि
नष्टानां बहूनां नानापुत्रुषीयारणां भ्रमाणां कल्पने गोरवात् अस्मन्मते तत्रैकस्याखरजतादिव्यक्तेस्तत्तत्पुत्रुषीयसासि
तापत्तुत्पत्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यभासलोपपत्तेः न च तत्तदंतःकरणावच्छेदेनैव तन्मगततत्तदविद्यायाः परिमारास्परजतादे
रेक्यानुपपत्तिरिति वाच्यं एकस्याखर्वविद्यायास्तत्र तत्तदंतःकरणावच्छेदेन संभवात् नानाविधाभिरप्येकश्रुत्पवच्छिन्न

चिन्तिष्यामिरेकरजतादिजननसंभवात्तत्परिणामस्याप्येक्यसंभवात् किंच प्रथमप्रवृत्तौ कृत्युक्तिभिर्भूमिविषयस्योत्पत्त्या वक्ष्यते व्यक्ति
 कल्पनात् परगौरवस्य चरमस्य फलमुख्यत्वेनादोषत्वमन्यथामनुमितौ विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुता कल्पने शान्तौ द्वयोर्नरं विशिष्टज्ञानव्य
 क्तीनां कल्पने परेण गौरवे स्यात् एतेन रजतादेरुत्पत्त्यनंतरं तस्य वाक्ष्याद्युत्पत्त्यभ्युपगमपक्षे विधावृत्ति कल्पनपक्षे चोभयोत्प
 त्तिकल्पने गौरवमित्यादिकंपरास्तं अस्मदभ्युपगत रजताद्युत्पत्तिक्षरा इव तदुत्तरक्षरोपि वाक्ष्यस्य भ्युपगमाच्च सामग्रीसत्वे
 कार्योत्पत्तेर्दुर्निवारत्वात् न च रजतादेरुत्पत्त्यनंतरमपि पुनस्तस्याप्युत्पापत्तिरिति वाच्यं घटादिमति कपालोदो घटाद्यंतरस्येव
 रजतादिमत्पज्ञाने रजताद्यंतरोत्पत्त्यसंभवात् यत्र रजतादिभ्योत्तरंगादिभ्योत्तरं पुनरजतादिभ्योत्तरं तत्र रंगादिभ्योत्तरं मसाम
 ग्राह्यपूर्वजातरजतादिभ्योत्तरं कलांगीकारादग्निमरजतादिभ्योत्तरं मसामज्ञानांतरोपादानकत्वाद् अनुपपत्त्यभावात् विन
 ञ्चदवस्थानां मेव दोषाणां शक्तिविशेषेण कारणतास्वीकारे रजतादिसत्त्वे रजताद्यंतरस्याप्युत्पत्त्यापत्तेश्च परमते वाक्ष्या
 दिधाराया अनुभवसिद्धत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् पराभ्युपगतानु व्यवसायोत्पत्त्यादेरस्मदभ्युपगतत्वस्य वक्ष्यमाणत्वे
 न परेण मेव महागौरवात् एतेन इव गुराकर्मणां तदुत्पत्तिप्रतिबंधकत्वेपि सामान्यादिभ्योत्तरं पुनरपि सामान्याद्यु
 त्पत्तिप्रसंगः सामान्यादेरपि तदुत्पत्तिप्रतिबंधकत्वकल्पने महागौरवमन्यथाख्याति मते तस्या कृतत्वादित्यादिकंपरा
 स्तं वस्तुतस्तसामग्रीमत्क्षरोगत्तरक्षरात्वं कार्येण व्याप्यं न तु तदुत्पत्त्यापि अथवा कार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्यवदे

राम
 ८

शावळेदेन कार्याधिकरणी भूतोयस्तदन्योयः सामग्री मान्क्षणास्तुतुत्तरक्षणात्वेवकार्योत्पत्तिर्याप्ये विनश्यदवस्थ कार्यतावच्छेदका
वच्छिन्नाधिकरणास्य सामग्री क्षणस्योत्तरक्षणे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योत्पत्त्यनभ्युपगमेपितश्चिः कार्यनाशोत्पत्तिरितितीयादिक्षणा
वकार्योत्पत्तिसंभवात् धारावाहिनस्तस्यलेद्वितीयक्षणाभावव्यवधानस्वीकारादन्यथोक्तप्रतिबंधकत्वादिकल्पनेगौरवादेवं चरजता
देरिवतश्चाक्षयस्यतृतीयासत्वे पुनरुत्पत्त्यनभ्युपगमेनपरेषां गौरवाभावेप्यनिर्वचनीयवोदेयुक्तीनामुक्तत्वाद्दृश्यमाणात्वाच्चरज
ताद्यपूर्वव्यक्तिकल्पनागौरवमकिंचित्करमितिध्येयं किंचानावृत्तचैतन्यतादात्म्यादेवापरोक्षत्वसंभवेनलौकिकविषयतायामेवमा
नाभावात् तस्यास्त्वयोक्तं दोषनियम्यत्वं वेध्यापुत्रोत्सवायमानं नचप्रत्यक्षमतोवृत्तिविषयत्वस्यपूर्वोक्तरीत्यालौकिकालौकिक
त्वमेवाभावेपितन्मात्रस्येवापरोक्षताद्वयत्वसंभवेअनावृत्तचैतन्यतादात्म्यस्यतत्कल्पनमप्यसिद्धमितिवाच्यं । वृत्तेविनापि
वृत्तिसुरवादावनावृत्तचैतन्यसंबंधेनेवापरोक्षताव्यवहारस्तत्तेनैवसर्वत्रतद्व्यवहारसंभवेवृत्तिविषयत्वस्य तद्व्यपत्ताकल्प
नात् अथवृत्तिज्ञानसुरवादावपिवृत्तिज्ञानस्योत्पत्तिः कल्प्यतइतिचेत् अतितरामंधोसिधतः शुक्तिपुक्तिभिः रात्मनः
स्वप्रकाशानुभवरूपत्वेसिद्धतेनेवानावृत्तचिद्रूपेणसकलद्रव्यानुस्यूतेनेकेनवृत्तिज्ञानसुरवादिदुसाक्षात्करोमीत्यादिव्य
वहारसंभवेनेवोत्पत्तिविनाशशाल्यसंख्येवृत्तितत्सामग्र्यादिकल्पयसिद्धुतयस्तावदयमात्माब्रह्मसर्वानुभूः अत्रायंपु
त्रयः स्वयंज्योतिर्भवति येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् यक्षसाक्षादपरोक्षाद्रूपयश्चात्मा सर्वातरः कतरः स आत्मा

येन वा पश्यति येन वा श्रुतेन वा गंधानां जिह्वेति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति यत्नतः सानुते येनार्जुन
 नो मतं स्वप्रकाशमहानंदमात्मैवेतत्सर्वस्य इष्टा सर्वस्य साक्षी साक्षी चेता केवलो निर्गुणः तमेव भांतमनुभाति सर्वतः स भासा सर्व
 मिदं विभाति न दृष्टे इष्टारं पश्येत् अदृष्टो इष्टानां पोतोस्ति इष्टा इत्याद्याः युक्तयश्चात्मनो नुभवान्यत्वे दृश्यत्वाय त्यागिनां शि
 त्वमिच्छा घापतिः स्तुतिस्त्या परिधिनात्मस्वरूपत्वे संभवत्यात्मधर्मतया अनेतको घनुभवव्यक्तिकल्पने गौरवं आत्मनः प्र
 काशांतराभ्युपगमे तस्यापि प्रकाशेति रमभ्युपेयमन्यथा प्रकाशा संबंधस्य तस्य शशविद्यारण्यमानत्वादसिद्ध्यापत्तिः प्रमेयत्वादि
 नाकालोत्तरीणानुमानादिविषयकत्वेपि तत्तद्विषयत्वेन तत्तद्विषयभिन्नत्वेन च तदसिद्धिर्नादवस्थं सर्वज्ञानं स्वविषयभि
 न्नमित्याद्यनुमानस्य संभवेपि तेनात्मान्यानुभवासिद्धिः आत्मान्यानुभवपक्षत्वे चाश्रयासिद्ध्यापत्तिः तत्कालीनप्रत्यक्षप्रका
 शांतराभ्युपगमेपि तथैव प्रकाशांतराणि वाच्यानीत्यनवस्था निरवधिप्रकाशाधारायानित्यत्वाभ्युपगमेऽननुभवपराहति
 र्जन्यत्वाभ्युपगमे विपर्ययापत्तिः यत्क्षरो आत्मनि श्रयो न जातस्तदुत्तरक्षरो देहांतः करणा विद्यादावात्मनः संशयाद्याप
 तिसंभवात् तद्विषयसंशयाद्यापत्तिः संभवान्नहितसंशयादिकं कस्यचिदानुभविकं तदुक्तं टीकादौ न हि जानु कश्चित्संदिग्धे राम
 ह मनहं वेत्ति न वा विपर्यस्यति नाहमेवेति न चोक्तं संशयादिकं देहादावात्मत्वविशिष्टस्य वाच्यं तस्य च न स्वप्रकाशात्वं सिद्धोते
 पीति वाच्यं सूरणमात्ररूपेणैव देहादौ सत्वेनोक्तं संशये हेतुत्वेन दोषानामल्लसत्वे तु स्वयं विवक्षितं न दोषोक्तं वाच्यं न तु
 स्पृष्टमन एवोक्तं संशयादिविषयत्वेनापादनादेहादिस्फुरति न वा स्फुरतीति वाच्यं अयं घटो न वेत्यादिशुद्धयत्वादि संशयादिवत् अथ स्फुर
 एव साक्षात्तानां वृत्तविद्वत्

असंशयसमये प्रागभावध्वंसादुच्यते न च देहादि स्फुरणावरणाज्ञानादिकार्यस्योक्तसंशयादेर्नीत्यतिसंभवः अतएव पुनरुच्यते
रीषदेहादौ घटादौ चैतन्यस्याज्ञानावृत्तत्वादिसत्त्वेन तत्र तादृशसंशयादिजायतस्वेति चेन्न हि स्फुरणे ज्ञानांतरांगीकारो व्य
र्थ एवावरणानिरूप्यमेव ज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमात् अथ व्यवहाराद्यं स्फुरणे ज्ञानांतरमावश्यकमिति चेन्न स्फुरणादा
त्मेतैवान्यस्यैव स्फुरणास्यापि व्यवहारादिसंभवात् व्यवहारादिमात्रं प्रति स्फुरणादात्म्यस्यैव प्रयोजकत्वात् तस्मात् स्फुर
णास्य व्यवहारादिकं संशयविपर्ययासार्थविषयत्वं च स्वातिरिक्तानपेक्षमिति स्वतः सिद्धत्वमित्याद्या आत्मनः स्वकी
ज्ञानुभवरूपत्वं व्यवस्थापयति ननु स्फुरणादात्म्यस्यैवापरोक्षतारूपत्वे चाक्षयादिवृत्त्युत्पत्तिदशापामपि भुक्ति
त्वादौ साक्षात्करोमीति व्यवहारादेः स्यात् न च जीवचैतन्येन भुक्तित्वादेः रागाध्यासिकतादात्म्याभावात् तदतथा व्यवहा
रादिकं चाक्षयादिवृत्त्युत्पादे तु भुक्तित्वाद्यवच्छिन्नचैतन्येन निर्गतांतःकरणापरिरामचाक्षयाद्यनुत्पत्तिकाले वच्छि
न्नस्य जीवचैतन्यस्यैव व्यावृत्त्युत्पत्तिरिति वाच्यं अविद्योपहितचैतन्येव जीवत्वे तस्यैव च सर्वकार्योपादानत्वे चाक्षयादिवृ
त्त्यवच्छेदविनापि अतः करणादिभिर्गुणैर्बुक्तित्वादिविषयमात्रेण रागाध्यासिकतादात्म्यस्य सहजत्वादिति चेन्न अविद्यो
पहितचैतन्यस्य जीवत्वजन्यमात्रोपादानत्वपक्षेपि सुखादाविवभुक्तित्वादौ चाक्षयाद्यनुत्प

नि काले साक्षात्करोमीति व्यवहाराद्यदर्शनादेवावरकाज्ञानकल्पनादनाद्वैतचेतन्यतादात्म्यस्यापरोक्षतारूपत्वे वाधकाभावात् य
 दित्वंतःकरणोपहितचेतन्यमेव जीवः अविद्योपहितचेतन्यस्यैव जीवत्वेऽपि न तस्य सकलकार्योपादानत्वं किंतु ब्रह्मणा स्तदात्त
 जीवचेतन्यस्य भुक्तित्वादिविद्यैराध्यासिकतादात्म्यसंबंधस्यैव भावाच्चाक्षयाद्यभावकालेन तथा व्यवहारादिकं न च भुक्ति
 त्वाद्याकारकवाक्ष्यादिवृत्त्युत्पादेऽपि दृष्टत्वाद्याकारकवाक्ष्यादिकाले भुक्तित्वाद्यवच्छिन्ने चेतन्ये न जीवचेतन्यस्यैव संभवा
 त् भुक्तित्वादेः साक्षात्करोमीति व्यवहारादिति वाच्यं अंतःकरणवच्छेदेन तदभावकतमेद निवृत्तिरूपस्यैव संभवेऽपि भुक्तित्वा
 द्याकारकवृत्तिविना तदवच्छेदेन तदधिष्ठानब्रह्मचेतन्यावरकाज्ञानसत्त्वात् भुक्तित्वमिदं नास्ति न भाति भुक्तित्वेनेदं न जानामी
 ति व्यवहारात् अनाद्वैतचेतन्यसंबंधस्यैव साक्षात्करोमीत्यमितापप्रवृत्त्यादिकार्यप्रयोजकत्वादावतचेतन्यसंबंधस्य पराभ्युपग
 तनिर्विकल्पकस्थानीयत्वात् न च चाक्ष्यादेः भुक्तित्वादेः उत्पादेऽपि तदधिष्ठानब्रह्मचेतन्यमूलाज्ञानेन तत्त्वसाक्षात्कारपूर्वमा
 दतमेवेति कथं भुक्तित्वापरोक्षेति वाच्यं आवरणात्तदवच्छेदकत्वरूपानादतत्त्वस्य चित्संबंधविशेषात्वात् भुक्तित्वादे
 चाक्ष्यादिकाले भुक्तित्वादितदधिष्ठानचित्तोऽसंबंधस्यावरणानवच्छेदकत्वात् तस्माज्जन्यमात्रे जीवस्योपादानत्वे भुक्तित्वा
 दिमि जीवस्याध्यासिकोपरागसत्त्वेऽप्यावरणमिदं कार्यं ब्रह्मणा उपादानत्वे तत्कोपरागार्थे च चाक्ष्यादिवृत्तिरिति तदभावका
 ले भुक्तित्वादेः साक्षात्कारमितापप्रवृत्त्याद्यापत्तिः इति ज्ञानस्यावरकाज्ञाने प्रत्यभिभावकत्वं तु तन्नाशजनकत्वं परेषां प्रति
 योगिनः स्वप्रागभावनिवृत्तिजनकत्वं पक्षवत् तन्नाशरूपत्वं वा परेषां तस्य स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वं पक्षवत् प्रतियोगिनो

राम
 १०

धंससमये प्रागभावधंसानुवृत्तिवत् वृत्तिज्ञान धंससमये व्यज्ञानधंसानुवृत्तिसंभवादेतेनाज्ञानवृत्तिज्ञानयोः समानाकारतामात्रेण
 नाशनाशकभावांगीकारे स्यात् ननु कित्वादिप्रत्यक्षेण वाक्ष्यरजतादिभ्रमहेत्वज्ञानस्य निवृत्तिः ४ स्यादृश्येतेहितेन तदनिवृत्तिः
 वाक्ष्यत्वादिना वाक्ष्यादिभ्रमहेत्वज्ञानत्वेन तदंगीकारे तु गौरवमज्ञानवृत्तिज्ञानयोर्नाशनाशकभावं कल्पयित्वा नावृत्तयेतस्य
 संबंधस्य सकृत्परोक्षतात्वकत्वापेक्षया बहिरर्थे वाक्ष्यादिवृत्तेरांतरार्थे चानावृत्तयेतस्य स्यादपरोक्षतात्वमित्येव कल्पनं युक्तं
 मित्यादिकुचोद्यमपासे परेषां ज्ञानप्रागभावयो र्निवास्माकं मज्ञानवृत्तिज्ञानयोर्नाशनाशकभावांगीकारात् यादृशवृत्तिज्ञानेन या
 दृशज्ञानस्य वस्तुतो नाशस्तत्रागभावत्वे तत्रैवांगीकृत्य स्वप्रागभावत्वे कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वे यत्वेत्युभयसंबंधेन प्रमात्वेन
 कारणता अज्ञानवृत्तिप्रतियोगितासंबंधेन नाशत्वेन कार्यित्वेन गीकारसंभवात् प्रमात्वेन च जातिविशेषः ४ प्रमीनोप्रीत्याद्युभयसि
 धः नचाज्ञानस्य प्रागभावरूपत्वे माताभावविलक्षणत्वे चेतन्यविषयकत्वादिसिद्धांतव्याघात इति वाच्यं परेषां ज्ञानस्य भावस्यापि
 धंसप्रागभावत्वसविषयकत्वादिवत् भावाभावविलक्षणसविषयकत्वादिसत्त्वेऽपि प्रागभावत्वाविरोधात् प्रागभावांतरस्याप्राप्तात्
 कत्वे व्यज्ञानस्य तत्र प्रमाप्राप्तभावत्वेऽप्येवोक्तवक्ष्यमाणार्तकसहकृतप्रमाणगम्यत्वेनावृत्तकत्वाच्च तनु यद्यज्ञानमेकं तनु म् नव
 ताज्ञानादखंडातेदावरकाद्व्यानिघराद्यवच्छिन्नात्यज्ञानातिघरादिप्रमानिबर्त्यानीत्युपेयते तदा घराद्याकारकप्रमेयेवाज्ञाननिवृत्ति
 रूपो मोक्षः ४ स्यादिति चेन्न एकाज्ञानपक्षे प्रमाविरहविशिष्टं यदज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तदभावविशिष्टस्यैव चेतन्यसंबंधस्यापरो

क्षता रूपत्वा प्रमाया अविद्याभिभावकत्वमुच्यते तादृशाभाववैशिष्ट्यं च सुखादिविनाशसंबन्धे सहजाज्ञानविषयतानवच्छेदकत्वात् घटादिविनाशः
 संबन्धे तु तन्निष्ठाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्य वृत्तिविशिष्टत्वात् न च वास्तव्यादि प्रमाविरहाद्यनुपस्थितावपि सुखादौ साक्षात्करोमीत्या
 दिव्यवहारात् कथमुक्तं रूपासर्वत्रापरोक्षतेति वाच्यं उक्तावच्छेदकतासंबन्धेनाज्ञानाभावस्यैव निवेष्टासंबन्धानुपस्थितावपि क्षतिवि
 रहात् प्रमाविरहवैशिष्ट्यं तु स्वसमानाधिकरणस्वविषयतावन्निर्णीतत्वसंबन्धेन स्वावच्छेदकत्वसंबन्धेन वा बहिर्ज्ञप्रतियोगिता क
 प्रमाविरहस्य सामानाधिकरणरूपं घटादिवास्तव्यादि प्रमाकाले तु तस्य गतिर्गमेन स्वसमानाधिकरणस्याकारण्यसंबन्धे विशेष
 रूपविषयत्वस्य घटोदोस्वीकारात् घटादिविच्छेदसंबन्धावच्छेदेनाज्ञानविषयत्वस्यैव प्रमाया अपि विच्छिन्नत्वांगीकारात् घटादिवि
 त्संबन्धनिष्ठाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तौक्तसामानाधिकरणवत् प्रमावच्छेदकत्वासमानाधिकरणमिदं त्वविषयतावच्छेदकत्वं
 कालिकेतेन संबन्धेनाज्ञानस्यैवोभावस्तद्विशिष्टविनाशात् समपरोक्षतेति तु निष्कर्षः ४ अथवा अज्ञाननातात्वपक्षे विनिवृत्त्यतदि
 ययत्वस्यानादिकेपि घटादिविच्छेदसंबन्धेन तदवच्छेदकत्वं कालविशेषावच्छेदेनैव यथोररीक्रियते ५ न्यथा प्रमाकालेपि दितांतरविनश्यदज्ञा
 नेन घटोनास्ति न भाति विवहारास्यास्ति भातीति व्यवहाराभावस्य वापत्तेः ६ तथा एकाज्ञानपक्षेपि प्रमातृज्ञानेन दुःखसंस्कारकलान्यका
 तावच्छेदेनैव तदुरीक्रियते तथा च केवलेन स्वविषयतावच्छेदकत्वसंबन्धेनाज्ञानाभावविशिष्टस्य चित्संबन्धस्यापरोक्षतात्वेपि न क्षतिः ७ एते
 तौक्तविशिष्टाभावस्यापरोक्षताघटकत्वेनाद्वैतप्रवृत्त्यादिकारणत्वे गौरवमित्यादिकमुद्धृतं न च तथाप्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता

राम

४२ काभाववत्चेतनसंबंधेन प्रवृत्त्योद्देशकारणत्वोपेक्षया लौकिकविषयताकप्रत्यक्षत्वेन कारणत्वेलाघवमिति वाच्यं उक्तसंबंधेनाज्ञानसामा
 न्यभावस्तद्यत्किंविशिष्टविज्ञादात्म्यसंबंधेन भुक्त्वादिविशिष्टत्वोपेक्षया भुक्त्वादिलौकिकप्रत्यक्षत्वस्यालघुत्वादप्रामाण्यज्ञानादिसत्त्वा
 तसत्त्वेनात्मत्वेतदभावाविरोधेन प्रत्युतलाघवाच्च किंचेतेन सति भावपि भुक्तित्वाद्देशज्ञानाभावाभिलाषस्य प्रवृत्त्यादेशप्रतिबंधकत्वे
 नास्तित्वाभातीत्यभिलाषादिजनकत्वं चाज्ञानस्यावरकत्वे मित्योपनिषदेऽनुच्यते तथा च तत्कल्पनागोरवापेक्षया तद्विषये साक्षिसंब
 धस्य बहिर्विषये वाक्षणादिविषयत्वस्यासाक्षात्करोमीत्यभिलाषप्रवृत्त्यादिनियामकत्वमिति चेन्न यमपि युक्तमित्यादिकंपरास्ते अ
 स्तिभातीत्यज्ञानाभावविशिष्टचेतनसंबंधस्य व्यवहार्यतया प्रवृत्त्यादिविषयत्वस्य प्रयोजकतया च अज्ञानसत्त्वे तदभावेन व्यव
 हाराद्यसंभवमात्रस्येवाज्ञानं प्रतिबंधकमिति वाक्यार्थत्वेनाज्ञानस्यातत्प्रतिबंधकत्वाकल्पनात् नास्तीति भातीत्यज्ञानस्येवास्ति
 त्वभातविरोधितया भिलाषादिविषयत्वमात्रस्याभिलाषादिजनकत्वशार्थतया तज्जनकत्वाकल्पनात् अथाज्ञानाभावेनैव चेत्
 भातीति व्यवहारादिकार्यस्यात्तर्हि भुक्त्वाद्देशोपेक्षया तत्स्यात् यदि च प्रत्यक्षरूपेव तदंगीक्रियते तदापेक्षया स्तीति व्यवहा
 रोपिन स्यादिति चेन्न यतोऽज्ञाने वैजात्यद्वयवत् तत्रैकं प्रमात्रमात्रस्याभिभाव्यतावच्छेदकमन्यच्च प्रमाया एव तत्राद्ये वैजात्यविशिष्टा प्रत्यक्ष
 ज्ञानस्याभावविशिष्टचेतन्यमस्तित्वसत्तादिशब्दे व्यवहियते द्वितीयवैजात्यविशिष्टाज्ञानाभावविशिष्टचेतन्यमस्तित्वसत्तादि
 भिर्भातस्त्वर्थादिभिश्च शब्दे व्यवहियते प्रवृत्त्यादिकारणवचनास्तित्वसत्तासामान्यमन्यथाभुक्तित्वमेत्सुरतीत्येव भुक्तित्वमेस्ती
 त्यहंकारावच्छिन्नत्वेन चेतन्यरूपमस्तित्वं व्यवहियेत देशकालसंबंधित्वं च अन्यथा हेतुनीमस्तीति नियतदेशकालान्वयानस्या

जैनस्य सार्वदिकत्वादिति वाच्यं यतः सत्ता सामान्यस्यास्तित्वेऽपि श्रुतित्वादिकं मेस्युरतीतिव तैमस्तीति व्यवहारः स्यात् अथ मेस्युरतीत्यत्र सु-
 रतो आत्मनो जन्यता संबंधो भासते तच्च सत्तायां न संभवति समवायादिसंबंधांतरस्य भाते विद्यापतिरिति चेन्न हि मन्तेऽपि स्युरतात्वावच्छेदेना-
 हंकारावच्छिन्नत्वं भासते स्तितात्वावच्छेदेन तु न तत्संभवति पराशरति स्थलीयास्तित्वायां तदसंभवात् अस्तित्वात् सामानाधिकरत्येन न-
 ज्ञेति विद्यापतिरिति तुल्यं वक्तुं तोस्तित्वा घटकाशनेऽहंकारावच्छिन्नतान्वयसंभवात्परोक्षधीस्थलेऽपि मेस्तीति व्यवहारोऽप्यत्र भावसा-
 मान्योऽनेत आकृतसत्ता सामान्येनास्तित्वा व्यवहारसंभवेऽहंकारसत्ता सामान्यसदित्येकाकार व्यवहारयोर्विषयवैरूप्यकत्वनमुक्तं सत्ता-
 दित्यनुगतसदाकार व्यवहारस्यानुगतदेहाकालसंबंधित्वेनासंभवश्चेतन्यातिरिक्तमहोद्देशकालयोर्मानाभावात् इहेतानीश्रुति-
 त्वादिकं नास्ति नभातीत्यत्राप्यज्ञानरवद्देशकालावच्छिन्नत्वान्वयः श्रुतित्वावच्छिन्नविद्विषयताकाशनेऽप्येवंत्वादिविशिष्टदेहाका-
 लावच्छिन्नविदाश्रयताकत्वोदुपपादयिष्यमानत्वोदेवं वसाभिविद्येयोपगगस्य सहजत्वपक्षेऽपि प्रत्यक्षरुते विषयावच्छिन्नविदाश्र-
 यताकत्वेमावश्यकमन्यथाश्रुतित्वादित्वादात्म्यवत्स्युरतात्वाहंकारावच्छिन्नत्वासंभवात् श्रुतित्वादिकं मेस्युरतीति व्यवहारसंभवात्
 अथाहो न प्रमेयवैकदेशावच्छिन्नत्वे विना प्रागभावप्रतियोगिभावासंभवेनानभिभाव्याभिभावकभावासंभवादज्ञानावच्छेदेनेहत्वादिविशिष्ट-
 नभुत्वादिदेहोनेव श्रुतित्वादिप्रमाया अवच्छेदो युक्तो न तु श्रुतित्वादिना तथाच प्रत्यक्षरुतिप्रमायाः कथं स्वविषयावच्छिन्नत्वनिधमतीति
 चेन्न कपालादिनाशजन्यघटादिनाशजन्यघटादिसंयोगनाशस्य प्रतियोगिनूपप्रागभावावच्छेदकान्वच्छिन्नेन प्रागभावतत्प्रातियोगिनो-
 रकावच्छिन्नत्वनिधमस्यभावात् अतएव प्रत्यक्षरुतिरिव पराशरतिविषयावच्छेदेन न चित्तमाश्रयति केवहंकारावच्छेदेनेव तत्प्रागभावः

राम०

१२

पञ्चानुसृष्टत्वादिविशिष्टविषयावच्छेदेनपिचितमाश्रयति तदवच्छिन्नत्वकार्यविषयकममजनकत्वात् नचपरोक्षवृत्तिरपिप्रत्यक्षवृत्तिरि
 वविषयावच्छेदेनकुतो नजायतइतिवाच्यं अवच्छेदकतासंबन्धेनचाक्षर्यादिनाचक्षरादिसंप्रयोगकार्यत्वांगीकारेणप्रत्यक्षवृत्तेरिन्द्रिय
 संयुक्तत्वावच्छिन्नत्वेपिपरोक्षवृत्तेस्तथात्वनियामकसामग्र्यकल्पनात् नचविषयतासंबन्धेनैवकार्यत्वांगीकारसंभवेनप्रत्यक्षवृ
 त्तेरपितदसिद्धमितिवाच्यं भुक्तिवसेसुरतीत्यत्रोक्तनिर्वाहसंभवस्योक्तत्वात् अवच्छेदकतासंबन्धेनकार्यत्वांगीकारेविनिगमकाभावा
 चपरोक्षवृत्तेस्त्वतीतानागतव्यवहितार्थावच्छिन्नत्वासंभवेत्येवपरामर्शदिकार्यतायाअवच्छेदकतासंबन्धानवच्छिन्नत्वेविनिगमक
 त्वात् अथप्रत्यक्षवृत्तेरिन्द्रियसंबन्धविषयकत्वसिद्धयेविषयतासंबन्धेनैन्द्रियसंप्रयोगकार्यत्वस्यावश्यकत्वेवावच्छेदकतासंबन्धस्यतदक नवच्छेद
 त्वेविनिगमकेनचचक्षुरादिप्रमारास्यआलोकरूपस्पर्शमहत्वादेर्युतत्वादिसतिबंधकाभावस्यगंधरसशब्दादिविषयस्यवावि
 षयतयाचाक्षर्यादिकंप्रतिहेतुत्वावरूपकत्वाद्विषयतयासंप्रयोगकार्यत्वेनावश्यकमितिवाच्यं चाक्षर्यादिसविषयकत्वसिद्धयेचक्ष
 रोदेऽसंप्रयोगस्यवाकार्यत्वंविषयतयेत्यत्रविनिगमताविरहादितेचेन्नसर्वमितावच्छेदकविशिष्टबुद्धौवाधाभावादिरूपाया
 विशिष्टधीमात्रेअवृत्तित्वज्ञानाभावादिरूपायाश्चसामान्यसामग्र्याकार्यतायाअवच्छेदकतासंबन्धेनवक्तुमशक्यतयाविषयतानि
 वेदास्यतस्यामावरूपकतयासंप्रयोगादिजन्यतायाविषयतानावरूपकत्वात् नचतिर्विकल्पकप्रत्यक्षस्येन्द्रियसंयुक्तविषयकत्वमुक्तेरी
 त्यातसंभवतीति तदनुसंधेनवक्तुमशक्यतयासंप्रयोगादिकार्यत्वंविषयतयावरूपकमितिवाच्यं अत्रावृत्तिर्विकल्पकेमानाभावा
 त्रविशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानेवमानाभावात्तदनुसंधेनतत्कल्पनेमानाभावात् नचजातिमान्द्यरइत्यादौद्विविधविषयतानियमायनिरव
 नह

निवेष्टास्या३

छिन्नघटत्वादिविषयताकलानस्यनिरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताकलानहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यं जातिविशेषेणसंप्रयोगादेरेवतत्रहेतुत्वा
 दन्यथाकारणतावच्छेदकेविनिगमनाविरहात् वस्तुनस्तत्वेतन्त्यस्येवशानत्वेनाध्यासिकस्यतत्संबंधस्यविषयतापरनामकंजडंउक्तंनतया स्म३
 चरुत्तीतामज्ञातवत्त्वेद्विषयीभूतविद्विषयकत्वेपिज्ञातत्वेजडविषयकत्वेवाज्ञानाभावः परमतेपिज्ञातेतुल्यवयसायविषयत्वस्य कृतत्वा
 हृत्तीतांतुज्ञानाभिधेयंन कृतत्वमात्रमज्ञानाभिभावकत्वात् परमतेमनोयोगादीनांज्ञानजनकत्ववत् अज्ञानविषयविद्विषयकत्वेनेवतासांप्र
 माणोपपत्तेः पूर्णतदावरकाज्ञाततदभिभावकरत्नोः चेतन्यविषयकत्वस्य कृतत्वेनातदभिभावकत्वंतरयोपितयेव कृतत्वेनचरुत्तेः सं ते५
 सर्गविशेषिततयातुभवस्थले एकानुयोगिकापरप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंसर्गवच्छेदेनैवचेतन्यविषयतायथाइमांशुक्तिंपश्यामि
 घटीयां कर्मतांशृणोमिपर्वतं बहिसंपुक्तमनुमिनोमीत्यादौ संसर्गविशेषिततयातदननुभवस्थलेनिर्विकल्पकवृत्तेः क्वचित्तत्तद्विष
 यावच्छेदेनैवयथासोयमित्यादिवाक्यजन्यशाब्दोक्तोऽत्रखंडव्यक्तिमात्रावच्छेदेन क्वचिद्विषयानवच्छेदेनैवचेतन्यविषयतायथा
 महावाक्यादेस्तात्पर्यानुशेषेनाखंडविनिष्ठाविषयता अथयत्रविषयविशेषितवृत्तेर्जन्यतादिकंतत्रप्रत्यक्षवृत्तेर्विशिष्टवि
 षयावच्छेदेनैवचेतन्यत्वादेर्गुणत्वेपिपरोक्षवृत्तेर्विशिष्टविषयावच्छिन्नत्वेनजन्यत्वादिकल्पनागोरवस्यापुक्तत्वाजुडविष
 कत्वमपि वृत्तेपुक्तमितिचेत्त इदं हिगोरवंसविषयकलानस्यनित्यत्वे कृततत्रचमहदेवलाघवंपूर्वमेवप्रतिष्ठितं अथविषयतायानित्यता राम०
 तत्रपायादृशिदृश्यसंबंधरूपायाः कृतत्वेपिइच्छादिभिरेवपरोक्षवृत्त्यापिदृश्यानांलाघवात्साक्षात्संबंधः कश्चनकल्पतइतिचेत्क
 ल्पतां यदिसंभवति कथंनसंभवतीति चेदतीतातादिदृश्यानांपरोक्षवृत्तीनांचभिन्नेदेशकालत्वेनसंबंधासंभवादित्यथा सर्वथासंभव

मिथः संबंधस्य वक्तुं शक्यतया भ्रममोक्षे दापतेः अथ भिन्नमोक्षे दापतेः अथ विभिन्ने देशकालत्वाभावस्य संयोगसमवायादिसत्यसंबंधव्यापक-
त्वेन गृहीतत्वात्तदभावात्तस्य संबंधस्याभावादिश्रयेपिमिथ्या संबंधः कश्चन प्रतीतिवत्कालकल्प्यत इति चेन्न बहिर्भूतमिनामीत्यादिप्रतीतिर्व्याघ-
वच्छिन्नाया चैतन्यविषयता तन्निर्मुक्तानुमित्यादिविषयकत्वेनोपपत्तेः संबंधांतराकल्पकत्वात् अतथा सर्वत्र साक्षात् संबंधकल्पनयाप-
रंपरा संबंधोक्षे दापतेः अज्ञानविषयविहिषयकत्वं विनाशेतरज्ञातशेषकत्वं रूपप्रमात्वानुपपत्तेरज्ञातव्यादिमत्वं मयानुमितमित्याद्यनु-
भवेन वद्याद्यवच्छिन्नचिद्रूपसत्ताविषयकत्वस्य परोक्षवृत्तौ ग्रहणात्तेतदनाभास्तिसर्यतेति नेत्यामेति अज्ञानादेरज्ञानेति नेतीत्यादिभू-
तिकाक्षितत्वेन जज्ञातां प्रमोरावेद्यनुपपत्त्या अतरेन वच्छिन्नचित्तीव प्रत्यक्षादीनामवच्छिन्नचित्तेव विषयत्वोचित्यात् अज्ञानप्रमयोऽसमा-
नविषयत्वोचित्याच्च अज्ञानस्य च विहिषयत्वोचित्याच्च अज्ञानवत्प्रकृत्यवश्यते तस्मात्सर्वत्र व्यादिसंबंधावच्छिन्ने चैतन्यविषयता कानु-
मितित्वादिनैव परामर्शजन्यत्वादिस्वीकारे बाधकाभावः अतएव सर्वप्रमोरावेद्येस्मिन् ब्रह्मत्वे स्मिन् व्यवस्थिते इत्यादिब्रह्मवत्त्वैक्यस्य
निकाधुक्तसिद्धांतः संगच्छते एवं च परोक्षवृत्ते स्थितवत्यवच्छिन्नसाक्षिणिविषयस्यानध्यस्तत्वेपि यत्र चेतितस्माद्व्यासः साक्षिरागतद-
भिन्नत्वाद्विषयज्ञानत्वं वाच्यं तथा च वृत्यभावकालेपि बहिर्ज्ञानामीत्यादिव्यवहारः स्यात् वृत्यवच्छिन्नस्य तस्य तत्वे तु वृत्तेरेव ज्ञानत्वं यु-
क्तं सुखादिस्थले वृत्यस्वीकारेण तज्ज्ञानं दुर्वचं स्यादिति अपि निरस्तं उक्तरीत्या अज्ञातविषयतारूपावरणानवच्छेदको विषयाध्यासि-
कसंबंधस्तद्विदमिन्नसाक्षिण एव ज्ञानामीत्यादिव्यवहारनियामकत्वात् तन्न दंतः करणवच्छिन्नयोरेवावरणवृत्योरभिभाव्याभि-
भावकत्वात्तदंतःकरणवच्छेदेन वृत्यभावकाले तादृशव्यवहाराय त्वसंभवात् तस्मात्सुखादौ साक्षात्कारादिव्यवहारात्तुरोधेन यत्साक्षा-
दपरोक्षा इत्यत्र आत्मासर्वीतरत्रयमात्मानंतरोवाह्यः कृत्तः प्रज्ञानघन एवेत्यादिकृत्यात्मन एव साक्षात्कारत्वज्ञानत्वापाद्यावत्प्रकत्वे

आत्मनी वचाश्च आदि वृत्तावपि साक्षात्कारत्वज्ञातत्वादिकल्पनं निर्युक्तिकमेव ननु ज्ञानप्रकल्पोक्तरीत्या तस्य साक्षात्कारादिव्यवहारनिर्वाहक
 त्वं कल्पनादवग्रह्यत्वाच्च साक्षात्कारदेव साक्षात्कारत्वज्ञानत्वादिकल्पनमेव युक्तमिति चेन्न ज्ञानस्यावग्रहकत्वात् सर्वाः प्रजाश्च हर्षहर्षं त्वं
 तं ब्रह्मलोकं तं विदंतीति त्यादिभिरुक्त्या सुखेनो ब्रह्मस्युररागाभावमुक्त्वा अनुतेन हि प्रत्यूहा इत्यादिभिरुक्त्या न तत्रादितमिथ्या रूपेण ज्ञानेन
 प्रत्यूहादितादातित्वस्य तत्र हेतुकोक्तेः एवंती ह्यरेण प्रावृता अविद्यायां अतरेवर्तमानाः जीवेशावाभासेन करोति मायाचा विद्याच
 स्वयमेव भवतीत्यादिभिरुक्तेः अज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यादिस्मृतेश्च न चानुतादिशोदेहो नाभावोक्त इति वाच्यं सत्यात्मकत्वेन विरोधेनैवानु
 तत्रावस्थानुतंशुकोरुजतमित्यादौ प्रयोगात् ज्ञानाभावस्य स्वस्मिन्नेव हेतुकोत्पत्तिसंभवात् मनसो सुखस्य निर्विशेषवृत्ताभिन्नत्वेप्यज्ञा
 नाभावो ब्रह्माभिन्नस्य साक्षिण एव ब्रह्मस्युररागात्वमित्यभिप्रायेण तदुक्तिसंभवात् यदा भावविशिष्टत्वे वयस्य व्यतीह्यमाणत्वं तस्यैव न
 त्रावरकत्वव्यवहारात् यथावरककपालादौ दीपादौ न च ब्रह्माकारवृत्तिज्ञानाभावस्तथा तत्सत्त्वे विजीवन्मुक्तो ब्रह्मणो व्यवहारात् चेतन्यस्यैव
 ज्ञाने स्वाभावस्यावरकोक्तेर्निरात्मवतत्वापाताच्च किंच स्वस्वरूपेन ज्ञानमिदं पुनर्वर्तितं न ज्ञानमित्युक्तमर्थं न ज्ञानमिदं इत्याद्यनुभवे भावे
 रूपा ज्ञानावगाहनात् तदपलाया संभवः न च तत्रापि ज्ञानाभावो विषय इति वाच्यं प्रतियोगिज्ञानसत्त्वे स्वरूपादिज्ञानसत्त्वे व सत्त्वे न तदभावस्य
 सासंभवात् तदसात्त्वेत्वभाव आह कसामग्री विरहात् न च स्वरूपादिज्ञानसत्त्वे स्वरूपाद्यज्ञानं नास्ति तदसत्त्वेन विज्ञेयतावच्छेदकप्रकारक
 ज्ञानाद्यभावेन तदनुभवासंभव इति भावरूपमज्ञानमपि कथं ग्राह्यं यदि च साक्षिणो नित्यत्वेन तत्रोक्तज्ञानोद्देशहेतुत्वेन तस्य भावरूपाज्ञानवि
 शयकत्वसंभव इत्युच्यते तर्हि ज्ञानाभावविषयकत्वमपि तस्य तथैव संभवतीति वाच्यं ज्ञानाद्यभावस्य साक्षिभिर्नोपि प्रतीयमानत्वात् साक्ष्यनभ्य
 स्तत्वेन साक्षिसंबन्धनिर्वाहकप्रकारविना साक्षिवेद्यत्वासंभवात् अथाविद्योपहितचेतन्यस्यैव साक्षित्वपक्षेऽतः करणावच्छेदेनैव घराद्यव

छेदेनापि ज्ञाताद्यभावस्य साक्ष्यव्यासस्वीकारात्साक्षिमात्रवेद्यत्वसंभवश्च यथादिज्ञानस्य दीर्घत्वादिव्यवहारइवाभावव्यवहारे तत्र दधिकरणग्राहकसाम
ग्राहेतुत्वात्तदभावकाले तस्य नायतिचित्तमेव गगनादेः साक्षिवेद्येते सिद्धांतसिद्धेपितद्व्यवहारे तत्र दधिकरणग्राहकवक्षराद्येषेति चेन्न अभावबोध
कथास्यत्वादिनूपतद्व्यवहारत्वोपेक्षयाभावप्रत्यक्षत्वेत्येव लघुत्वेन तदुत्पत्तावेच्छेदकत्वोचित्येन प्रतियोग्यनुयोगिनिर्निर्विकल्पोत्तरमभावस्य परे
पि प्रत्यक्षत्वानंगीकारेणाभावप्रत्यक्षस्य नित्यसाक्षित्वसंभवात् अतएव गगनादेश्चक्षुरादिगम्यत्वोचित्यात् भट्टाचार्यादिमते तथांगीकारात्
अपेक्षित्यसंबद्धविशेष्यतायाभावप्रत्यक्षे जननीयेतस्य प्रतियोग्यनुयोग्यविशेषितस्यालीकतया तद्विशेषितस्य प्रतियोग्यनुयोगितावेच्छेदकवि
शिष्टवैशिष्ट्यगोचरप्रत्यक्षत्वेन प्रतियोग्यनुयोगितावेच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वादभावप्रत्यक्षत्वेन ततादृशज्ञानजन्यत्वमिति चेन्न तादृशवै
शिष्ट्यगोचरप्रत्यक्षत्वेन जन्यत्वांगीकारेपि स्वरूपेन जानामित्यादिप्रत्यक्षस्याभावविषयकत्वे उक्तानुपपत्तितादवस्थादिन्द्रियसंबद्धविशेष्यता
तमेदेत्वादिप्रकारेणाभावप्रत्यक्षस्य समवायादिप्रत्यक्षस्य च प्रतियोग्याद्यविशेषितस्याप्युद्भवेन प्रतियोगितावेच्छेदकादिप्रकारकज्ञानस्य इवाम्यस्या
समेवेतस्य प्रत्यक्षप्रतिकारणीभूतेन्द्रियसंबद्धविशेष्यतायां व्याप्यसामग्रीत्वासंभवेनेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणार्थं प्रतियोग्यादिज्ञानस्या
भावप्रत्यक्षप्रतिकारणत्वावश्यकत्वाच्च अभावस्यानुपलब्धिप्रमारागम्यत्वेपि प्रतियोग्यादिनिर्विकल्पोत्तरमभावानुपलब्धज्ञानस्यादर्शनेन
प्रतियोगितावेच्छेदकादिप्रकारकज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् अथ स्वरूपेन जानामित्यादौ स्वरूपनिष्ठनिर्वच्छिन्नविषयताज्ञातितो युक्त्युपपाय
कस्यवापुशेवर्तिनमित्यादाविदेत्वान्यद्रव्यत्वादि व्याप्यधर्मनिष्ठ निर्वच्छिन्नप्रकारताकस्य त्वुक्तार्थमित्यादौ त्वुक्तार्थत्वव्याप्यधर्मनिष्ठनि
र्वच्छिन्नविषयताकस्य ज्ञानस्याभावाविषयस्तथावसामान्यतः स्वरूपादिज्ञानकारणीभूतस्य सत्वेपि तादृशाभावधीसंभवइति चेन्न सोह
मित्यादिवाच्यजन्यस्य स्वरूपनिष्ठोक्तविषयताकज्ञानस्य सत्वेपि स्वरूपेन जानामीत्यनुभवात् यामराणां शुक्त्युपपायकत्वाद्यनुपपत्तितावीपे

तत्सत्त्वात् यदि मुक्त्युपधायक ज्ञानप्रतियोगिक समवायेन ज्ञानसामान्याभावो विषयस्तथापि यामराणां तादृशज्ञानत्वमपि विषयीकृत्य विजायमानस्य न जानामी
त्यनुभवस्यानुपपत्तेः तादृशानुभवे तादृशज्ञानत्वविषयीकरणेन तु तत्र तद्विशिष्टबुद्ध्याद्यापत्तेः इदं पृथिवी त्वदिज्ञानकोले विभुत्वादा विदं न जानामीत्या
दिताभुक्तित्वाद्यज्ञानानुभवानुत्पत्तौ कार्यत्वव्याप्ययत्किंचिद्वर्तमानवच्छिन्नविषयताकधी सत्वे पितृदुःकार्थं न जानामीत्यनुभवात्तु कार्यत्वस्य व
स्तुगत्याय व्याप्यं तन्निवेदो यदा धरत्वेन परस्त्वुक्तस्तदा धरत्वरूपेणात्तु कार्यत्वव्याप्यधरत्वादित्यज्ञानसत्वे तादृशानुभावानुपपत्तेः १ विसंवादिवा
क्यस्थले विशिष्टार्थप्रसिद्धात्तु कार्यत्वविशिष्टार्थत्वव्याप्याप्रसिद्धे रूक्तव्याप्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदे के निवेदो विशिष्टवाक्यार्थत्वव्याप्यत्वज्ञा
नस्य पूर्वमवश्यमपेक्षायां तदसत्त्वे तादृशानुभवस्य जायमानस्यानुपपत्तेरनिवेदो च विशिष्टतत्त्ववर्तमानुपस्थित्या तन्निष्ठानवच्छिन्नविषयता
कज्ञानत्वावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः किंचाभावस्य साक्षिरप्यभासांगीकारेपि विषयविशेषितज्ञानाभावस्य तसाक्षिवेद्यत्वसंभवः ३ सा
क्ष्ययोग्यधर्मधारितधर्मावच्छिन्नाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वादन्यथासुखाद्यभावं त्यवगृह्णत रघरत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि साक्ष्ययोग्यत्वा
पत्तेः तनुसाक्ष्ययोग्यत्वं क्वचित्सहजतत्त्वावरणाभावाद्यथासुखादौ क्वचिच्चावशवरणामिभावकप्रत्यक्षरुतिरयोग्यत्वात्तथावधर्माधर्मगुण
त्वोद्देशरतत्वेन प्रत्यक्षरत्ययोग्यत्वेन तनुसाक्ष्ययोग्यत्वं क्वचित्सहजतत्त्वावरणाभावाद्यथासुखादौ न च साक्ष्ययोग्यत्वात्तत्ज्ञानाभा
वस्य साक्ष्ययोग्यत्वेपि घटादिः प्रत्यक्षरुतिरयोग्यत्वेन साक्ष्ययोग्यत्वात्तत्ज्ञानाभावस्य साक्षिवेद्यत्वे वाधकाभाव इति चेन्न घटादिज्ञान
त्वस्य घटादिविषयताशालित्वविशिष्टज्ञानत्वरूपतया तत्र सकलापुत्रुधीयज्ञानानां वैशिष्ट्यधरकत्वेन तादृशज्ञानसाध्याप्यविषयता
नां च घटकतया तदवच्छिन्नाभावस्य साक्ष्ययोग्यत्वावरणकत्वात् न हि पुत्रुयांतरीयज्ञानं तद्विषयतादिकं पुत्रुयांतरे साक्षिवेद्यं संभवति न
च विषयताया ज्ञानभेदे यो क्पांगीकारेण कस्यास्त्वतस्याः सकलपुत्रुयसाक्ष्ययोग्यत्वाद्घटादिविषयताकत्वज्ञानत्वयोरेकत्र प्रतियो

राम०

१५

गितायामिति तावच्छेदकत्वमिति तावच्छेदकत्वमिति वैशिष्यस्यावच्छेदकशरीराप्रविष्टत्वाच्चनोक्तदोष इति वाच्यं विषयतायाः सम-
वायवत्प्रतिकोपतुयोगिभेदेनभेदावश्यकत्वादत्यथातिप्रसंगात्तावच्छेदकधर्मसंबन्धभेदेनावच्छेदकतायाभेदावश्यकत्वेन व्यासज्य इति
त्वानुपपत्तेः प्रत्येकस्य चातिप्रसक्तत्वादवच्छेदके वैशिष्यस्यावश्यं घटकत्वाच्च अथ यथावृत्तिज्ञानविशेषणतया सर्वसाक्षिभास्यसिद्धांत-
मुच्यते तथैवाभावविशेषणज्ञानविशेषणतया सर्वसाक्षिभास्यमुच्यतामिति चेन्न वृत्तिज्ञानाज्ञानयो रिवतज्ज्ञेयघटादिविषयकत्वादिव-
र्मे आवरणाभावेनावरणभावेनावरणानवच्छेदकस्य साक्षिसंबन्धस्य साक्षात्साक्षिभास्यत्वसंभवे व्यभावस्य साक्षियोग्यघटादिविषय-
कज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वेन सामान्यतएवायोग्यत्वकल्पनात्साक्षिणा घटादिज्ञानाभावव्यवहारासंभवात् अन्यथामपि घटाज्ञानं सा-
क्षात्करोमीति वत्येदं घटाज्ञानं साक्षात्करोमीत्यादि व्यवहारापत्तेः न च घटादिविषयकज्ञानप्रतियोगिकत्वे व्यभाव इति आवरणांतो गी-
क्रियतां तथा च तत्रा व्यावरणानवच्छेदकसाक्षिसंबन्धरूपसाक्षिभास्यत्वसत्वेपि पराधवच्छिन्नानुयोगिता कत्वेनैवैवभावधर्मसाक्षि-
संबन्धस्यावरणावच्छेदकत्वो गीकारात् परादो घटाघटाज्ञानं साक्षात्करोमीति व्यवहाराभाव इति वाच्यं पराघटं ताधिकरणवच्छिन्नानु-
योगिता कत्वेन साक्षिसंबन्धात्मानं तोवरणावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षयाज्ञानाभावस्य साक्ष्ययोग्यकल्पनाया एव युक्तत्वात् किंच
इदं रजतमित्यादिभूमस्थले इदं वा घवच्छिन्नविशेष्यता निरूपितं रजतगदिभेदप्रकारता शालित्वे सति यस्तत्र दृष्टमात्रज्ञानाभा-
वकूटवान्वाक्षूयादिति श्रयस्ते तावच्छिन्नाभावत्वेन बाधाभावस्य कर्मणात्वे वाच्यं तत्र चावच्छेदकघटकात्मानं तोविशेषणविशे-
ष्यभावे कामवाशेणानंतहेतुत्वापत्त्योगोरेवं सवतादृशानि श्रुयसामग्र्यभावत्वापि हेतुत्वे वाच्यं अन्यथा तादृशानि श्रुयस्य तिकालतादृश-
भ्रमोत्पत्त्यापत्तेस्तथा चेतेनोपतिगोरेवं न च कार्यसहभावेनोक्ते निश्चयाभावत्वेन हेतुत्वो गीकारान्नोक्ते सामग्र्यभावस्य हेतुत्वमिति वा

ये कार्यकालवर्तित्वविशिष्टस्य कार्यप्रागसत्त्वेन तत्त्वेन कारणत्वासेभवात् अथोक्तनिश्चयाभाववत्त्वे सति यः सामग्रीमन्क्षरणक्षरा
 स्तत्त्वे कार्योत्पत्तिव्याप्यमथवा कार्योत्पत्तिकालावच्छेदेन तत्रा कालावच्छेदेन च यः कार्यवेदत्रानिष्ठः कारणतावच्छेदकसंवेधावच्छिन्नप्रति
 योगिताकोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकोक्तनिश्चयोभावत्वमेवोक्तनिश्चयाभावस्य कारणत्वमिति कार्यसहभावेन कारणत्वमि
 ति वाक्यार्थ इति चेन्न अन्यविशेषोदिते स्पेव सामग्रीक्षरणक्षरात्वस्य कार्योत्पत्तिव्याप्यत्वांगीकारादत्यथा देहादेहेतुत्वमनंगी
 त्य देहवत्कादिसामग्रीमन्क्षरणक्षरात्वस्य घटाद्युत्पत्तिव्याप्यत्वमंगीकृत्य देहादेहेतुत्वस्य विलोप्यतापत्तेः यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां
 पूर्वक्षणेत्वेतरसकलकारणसत्त्वे अग्रिमक्षणे कार्यव्यतिरेकस्तत्त्वे स्पेव कारणात्तादृशत्वाच्च देहादीतामवश्यं कारणत्वमित्युच्यते त
 दोक्तनिश्चयसामग्र्यभावे पितृत्वं भावस्याज्ञानांगीकारे तु रजतादिकं प्रति इदं वाच्यं किं ताश्रयता कत्वे सति रजतादिभेदाद्यवच्छि
 न्न विषयता काज्ञानत्वेन रेक्यसंवेधेन हेतुत्वमज्ञानत्वे च ज्ञातिविशेषः न जानामीत्यनुगते प्रतीत्या कहेतुतावच्छेदकत्वादितान्वसि
 क्षु यदावइदं न रजतमित्यादिबाधनिश्चयेस्तदा तदभिभाव्यस्या क्ताज्ञानत्वे वाभावात् न रजताद्युत्पत्त्यापत्तिर्यदेवोक्तनिश्चयेन जानातो जातो
 पि चाप्राप्ताप्यज्ञानाद्यास्त्वेदं स्तदा रजतमेवेदं न जानामीति तादृशाज्ञानानुभवात्तादृशाज्ञानांगीकारा इजताद्युत्पत्तिरेव चाप्राप्ताप्यज्ञा
 नाभावनिश्चयत्वादीनां निवेशानेन तत् हेतुत्वस्य तादृशा सामग्र्यभावे हेतुत्वस्य चाकल्पनात्मकदेवलोघवे ननु बाधनिश्चयस्याज्ञानध्वंस
 रूपस्यात्पत्तिकाले रजताद्युत्पत्तेरापत्तिर्ज्ञानस्याज्ञानध्वंसत्वे पक्षे पूर्वक्षणेऽज्ञानसत्त्वात् तानेस्याज्ञानताशकत्वपक्षे बाधनिश्चयोत्पत्ति
 क्षणे पितृत्वत्वात् न वाज्ञानध्वंसो बाधनिश्चय इति पक्षे तदुत्पत्तिक्षणे समवायिकारणस्यो ज्ञानस्याभावात् कुत्र कार्यमापाद्यमिति वाच्यं
 तत्क्षणेऽज्ञानस्याभावेपि अज्ञानरूपे दशावच्छेदेन कारणकूटवान् यः क्षणस्तु न रक्षणा निष्ठकार्योत्पत्तेरज्ञानावच्छिन्नत्वापादेन बाध

काभावादिनिवेन कषात्तादेर्धसोत्यतिशयोक्तवधराद्युत्पत्त्यापत्तिवारणाय जन्मसत्त्वावच्छिन्नं प्रतिप्रति योगिता स्वाव्यवहितपूर्वत्वे चेत्
 भयसंबन्धेनास्वेदोपधि विशेषरूपेण धुंसेन प्रतिबंधकत्वं कल्पनात्तत्संकोतापत्तिवारणाय परेषु कषात्तापत्तिवारणयोक्तहेतुत्वे स्यात्
 रपेवाच्यत्वात् परेषां सत्त्वं इत्युक्तं कर्मसु कार्यता च समवायनास्माकं तु सत्त्वं इत्युक्तं कार्यता चेतादात्म्येनेत्येतावन्मात्रं भेदात् बाधनि
 श्रयस्याज्ञाननाशकत्वं पक्षे तु तृतीयक्षरासाधारणमव्यवहितपूर्वत्वे निवेद्यं **अथैवमव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेनयो बाधनिश्रयस्याभा**
वविशेषरातासंबन्धेन तद्विशिष्टोयो बाधनिश्रयभावस्तत्वेनेवे हेतुत्वसंभवात्तन्मतेपि बाधसामग्र्यभावस्य न हेतुत्वं अगृहीताशमाराप
 कानाहार्यत्वादितानाच न बाधनिश्रयस्य विशेषित्वं किंतु तत्वेनेव निश्रयत्वस्याव्याप्यरत्नित्वात् तत्त्वमंगी कृत्याहार्यगृहीताशमारापकादिज्ञा
 नेकतरंगीकारेण तेनैव निश्रयत्वोपपत्तेः **तथाचकिंभावतूपाज्ञानकल्पनेयेति चेन्न** उक्तरीत्या मपि महोगोरवात् **तथा** स्वज्ञान
 त्वज्ञात्वे पक्षयानि श्रयत्वावच्छिन्नसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वसंबन्धेन निश्रयविशिष्टाभावत्वं गुणतरमुक्तसंबन्धेन धुंसा
 भावापेक्षया च निश्रयस्य स्वविषयविशेषितस्याभावे गुणतर **अव्यवहितपूर्वत्वे च स्वसामानाधिकरण्यस्वरुति कृतिरुतित्वं चेत्**
 भयसंबन्धेन रूपं तत्र कृतेः स्वरुतित्वं कालिकं कालिकसंबन्धेन स्वप्रागभावत्वं चेत् भयसंबन्धेन कृतिरुतित्वं च कालिकेनेति त्वया वाच्यं
स्व समतु स्वरुतिरुतित्वं कृतिरुतित्वं कालिकं कालिकसंबन्धेन स्वप्रागभावत्वं चेत् भयसंबन्धेन कृतिरुतित्वं च कालिकेनेति त्वया वाच्यं
 मानाधिकरणोचस्वप्रतियोगिता विरहेण कृतो कालिकावच्छिन्नस्वप्रागभावत्वस्याक्त कृतिरुतित्वं च समवायविशेषरातो भयसंबन्धे
 दितसामानाधिकरण्यविशेषितत्वस्य निष्फलत्वात् **तथावा** अव्यवहितपूर्वत्वमपि ते गुणतरं निश्रितोमीति प्रत्ययस्य प्रमास्वजात्येवाप
 पत्तेः संशयस्य च प्रमात्वानंगीकारा निश्रयत्वज्ञातावेपि मानाभावः गृहीताशमारापकादिरुता विवक्षमरूपायोरुतो निश्रयत्वानंगी

कारेपि क्षतिविरहात् प्राप्तिभासिकप्रमात्वेनेव तस्यानिश्चयत्वधीसंभवात् इदं रजतमित्यादिभ्रमप्रतिवाधाभावादिनिश्चयजनकतायां परंपरया
 वच्छेदकत्वेन तादृशजातिकल्पनापेक्षया तादृशकारणतास्थानीयकारणत्वे साक्षादवच्छेदकतया वैजात्यविशेषस्यैव कल्पयितुं मुचितत्वेन ह्यस
 सन्निकर्षादिश्रुतदाश्रयत्वकल्पने विनिगमकाभावेन चातदाश्रयत्वेनातीतज्ञानस्यैव कल्पनोचित्यात् बाधसामर्थ्यादिप्रतिबंधकत्वाकल्पनेनोप
 दृष्टितत्वाद्यबाधुग्रहात् प्रमाप्रत्यपि भ्रमात्मकबाधानिश्चयाभावनियतसंनिकर्षाद्वैरेव जातिविशेषेणाशक्तिविशेषेणावाहेतुत्वसंभवात्
 अनुमित्योदोपशमशार्दिकारणत्वस्थलेपिविशिष्टव्याप्यपक्षे वैशिष्ट्याद्यज्ञानाभावस्योक्तवैशिष्ट्यविषयकप्रमात्वावच्छिन्नस्यैव वाहेतुत्वसंभ
 वादतिरिक्तनिश्चयकत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् न च शक्तिविशेष एव नियतमिति अनुमित्यनुपधायकपरामर्शशक्तिविशेषसत्वे माना
 भावान्निश्चयत्वस्य व्यवहारश्च नृचाज्ञानस्य विदाश्रयत्वविषयत्वयो कदाचिदेवेदं त्वविशिष्टस्य कादाचित्कस्यावश्यं बाध्यत्वात् अन्यथा वा
 धनिश्चयसत्यपितदभावसत्वाच्च प्रमाघातेऽप्यतत्कालरतिविशेषणतयोक्ताभावो हेतुविशेषणतामात्रं तूक्ताभावस्यात्मनिसार्वदिक
 मिति चेन्न संबंधाननुगमेनातत् हेतुत्वापत्तेस्तत्कालत्वेनेवे हेतुत्वापत्तेश्च संबंधाननुगमस्यादौषत्वप्रकाराननुगमस्याप्यदौषत्वापत्ते
 रन्यथा परिभाषामात्रत्वापत्तेऽपार्थिवपरमाणुगतायां नृबाधभावाश्रयतायां कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य गगनादिगतायां च रविशेषा
 त्वस्य गगनादिगतायां च रविशेषावच्छिन्नत्वस्य गगनादिगतायां च रविशेषावच्छिन्नत्वस्य गगनादिगतायां च रविशेषावच्छिन्नत्वस्य गगनादिगतायां च रविशेषावच्छिन्नत्वस्य
 कार्यता इदं रजतमित्याद्याकारकवाक्ष्यत्वादिना वाच्या उक्तत्वेपेणाज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्कार्यता प्राप्तीति करजतत्वादिनेवैत्यपि महात्माद्यव
 मयेव मुक्ताकारनियमोभ्रमेकथमिति चेत् शृणु यद्यप्युक्तत्वेपेणाज्ञानस्यैव हेतुत्वे तादात्म्येन उक्तं रजतत्वादिनेव कार्यतापि इदं
 मोक्षेपचित्संबंधावच्छेदेनाध्यासिकसंबंधेन विदाश्रिताज्ञानपरिणामस्य रजतोदस्तादृशाज्ञानतादात्म्यादेवोक्तचित्संबंधावच्छेदेनैव
 रजतमेवावच्छेदकं कदाचिद्विद्यमानमपितत्त्वोर्न विच्छेदकमिति कल्पनमसंजसमिति वाच्यं तन्मतेपि नित्यस्य बाधनिश्चयाभावस्यात्मसं
 बंधेन तच्छरीरावच्छिन्नत्वं

राम
१७

१ सिकसंबंधेन विदाश्रितत्वोपपत्त्याभ्रमरुपायाहतेस्तादृशरजताघवच्छिन्नत्वेनोक्तकारनिषमोपपत्तेः यदवच्छेदेनाध्यासिकसंबंधेन विदा
श्रितास्तानस्यपरित्यागोय इजतादिकं तत्तदवच्छेदनाध्यासिकसंबंधेन विदा
५ सिकसंबंधेन विदाश्रितमिति नियमात् अथरजतादिनिष्ठायाः साक्षिप्रत्यक्षीयप्रकारताया इदं ताघवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वेकादिसं
गता निरूपकत्वे कथमिति चेत् आध्यासिकस्य विशेष्यसंबंधे स्पेव विषयता परनामत्वात् तस्य च रजतभेदा घज्ञानचित्संबंधरूपस्य इदमाद्ये
भ्यचिन्ताः संबंधावच्छेदेन तादृशसंबंधरूपस्य च रमादिचित्तोः संबंधावच्छेदेन तादृशसंबंधरूपस्य च रत्वादिसंबंधचित्तोः संबंधावच्छेदेन ता
दृशसंबंधस्य च रत्वादिसंबंधचित्तोः संबंधावच्छेदेन स्वीकारात् ते युक्तसंबंधे युक्तप्रकारता संसर्गता विशेष्यता वच्छेदकता त्वरूपाणां वेत्तेशरणा
नामनुभववत्तादेव व्यवस्थितत्वात् परैरपितव्यामनुभववत्तादेव व्यवस्थितत्वांगीकारात् परस्परवच्छिन्नतावद्विषयताग्राहिसाक्षि
ज्ञानव्यवहारोपपत्तेरथरगावच्छिन्नाश्रयताका इजतान्यत्वव्याप्यभुक्तित्वाघवच्छिन्नविषयताका हाशानात्तत्र तादृशस्य न रजताघ
दयात्तु त्वाघवच्छिन्नाश्रयता के रजतभेदावच्छिन्नविषयताका ज्ञानकार्यत्वं रजतत्वादिनेन संभवति तादृशज्ञानविशिष्टरज
तत्वादिना तदंगीकारे तु विपरीतगोरवमिति चेन्न अज्ञानांतरजन्यरजतादिव्यावृत्तजातिविशेष्यतामेव तत्तदज्ञानकार्यतावच्छेदक
त्वात् बाधाभावकार्यत्वेन न जातिविशेष्यता विशिष्टज्ञानविषयता नो मिथो वच्छेदावच्छेदकभावासिद्ध्यापत्तेरनन्वयवच्छिन्न
चेतस्य व्यावहारिकं प्राविभासिकं वा यदध्यस्ततद्विषयतावच्छेदेन तद्विषयता के चेतस्य स्वभूतप्रत्यक्षावृत्तत्वात् तस्य ताद्विषयतावच्छि
न्नतद्विषयताकसाक्षात्कारत्वेन सर्वज्ञइत्यादिभ्रतिसिद्धं संगच्छते अतएव च जात्याघवच्छिन्नचितिव्यक्त्यादेरध्यास इति सिद्धांत
अन्यथा जात्यादिविषयतावच्छिन्नव्यक्त्यादिविषयताकज्ञानासिद्धेः एवंच इदमाद्ये कथंचित्तोः संबंधावच्छेदेनाज्ञानचित्तद्विषयता
पदप्रपता व्यवहारनियामकसकः संबंधः उक्तयुक्तिभिस्तमेवमातमनुभाति सर्वमित्यादिभिश्च सिद्धः रजतभेदादिचित्तोः संबंधावच्छे
देनचित्तज्ञानविषयता रूपावृत्तत्वव्यवहारनियामकोऽन्यः संबंध उक्तयुक्तिभिरनृते न हि प्रसूढानी हारेणाप्रावृत्ताः अज्ञानेनारतं

पिरजतमेदावच्छिन्नविषयताकत्वमज्ञानगतं रजतस्य किं न स्यादिति चेत्सोदेव कुतो नानुभूयते इति चेन्न तो रजतमेदसं वंधस्यावृ
 तत्वात्स्यममाप्युक्तमेदस्या रजतं विषयकत्वं रजते नानुभूयते इति चेन्न तथापि द्वितीयापत्तिः स्थिते वाथाज्ञानस्य तथात्वेऽपि तथाविधा
 ज्ञानकार्यत्वस्य इदमेव घवच्छिन्नरजतत्वादिनां गीकारा इजतादिचेतनस्य तादृशविषयताकत्वसिद्धिरिति चेन्न हि गोप्रबमेव
 मरुत्सु प्रिस्वकीयेपातितं त्वया यत्तु इदमेव सादिवितोः संवंधावच्छेदेन रजतमेदोदेवाज्ञानविषयत्वमात्रमस्त्वचित्यज्ञानस्योक्तसं
 वंधाभ्यां कृतमिति तत्तु रजतमेदादिनिष्ठस्याज्ञानविषयत्वस्यो संवंधावच्छिन्नत्वासंभवादवच्छेद्याधिकरणसाक्षात्संवंधस्येवावच्छे
 दकत्वा इजतादिचेतनस्योक्तविषयताकत्वानिर्वाहान्न एवं गगनादितादात्म्यादिवित्संवंधावच्छेदेन नैत्यादिवित्संवंधां गीका
 रेपितादृशतादात्म्योदेनैत्यादिप्रतियोगिकत्वाभावात् तादात्म्येन नैत्याद्युत्पत्तौ कृत्वाया अयववेनैत्यादिपाकादिसामग्र्या अभा
 वेपि गगने नीलमित्यादिभ्रमस्थले नैत्याद्युत्पत्तिस्वीकारे निरावाध एव किंच तेन जपाकुसुमादिसन्निहितकुसुमादौ लोहित्यादि स्फटिका
 भ्रमस्थले चक्षुरादिसंप्रयुक्ते लोहित्यादेरनुभूयमानस्य स्फटिकादावप्यथारव्यातिरिति वदतः सुदूरप्राहता उक्तरित्या लोहित्या
 दावज्ञानहेतुत्वावश्यकत्वेन तादृशाज्ञानस्य च स्फटिकादितादात्म्यावच्छेदेन वित्संबद्धत्वात्परिमाणं लोहित्यादेरपि तथात्वमेव
 कृतानुपपत्तिस्तदातादृशाज्ञानस्योक्तधिया निर्वर्तितत्वादिति वाच्यं जपाकुसुमादिउपाधिसन्निधानेन प्रतिबंधात्तयातदनिर्
 तेऽतर्किकादिमते तु तत्र बाधाभावस्य हेतुत्वासंभवेऽपि जपादिसन्निधानस्यैवाक्तविरोधतावच्छिन्नप्रकारतायातिबुद्धिवाव
 दन्यथा लोहित्यादिविषयतायास्तादृशतादात्म्यविषयतावच्छिन्नताद्युपपत्तेश्च न च स्फटिकादौ लोहित्यादौ बाधकालेऽपि लोहित्यादिभ्रमस्य जा
 यमानस्योक्ताभावाज्ञानजन्यत्वात्

उक्तं

स्फटिका

१८

५३

हि न प्रतीहेतुत्वमवश्यं वाच्यमन्यथोक्तबुद्धेरुक्तप्रकृत्यस्या कस्मिन्कृतापत्तेः तथा च गोरवंशगुणः संयोगेन इव बान् जातिमान् इत्यादिभ्र
मस्थले तु गुणानुयोगिकत्वं इत्यादि प्रतियोगिकत्वं चेत्तु भयचित्संबंधावच्छेदेन संयोगाद्युपादेनाज्ञानचित्संबंधांगीकारात्तादृशाद्य
ज्ञानचित्संबंधस्य च सांसारिकविषयतात्वांगीकारान्नानुपपत्तिः संयोगादिविषयतायां च तादृशप्रतियोगिकत्वादिविषयतावच्छि
न्नत्वमित्युक्त्यान्तापादनीयमथवा गुणादेर्द्वयोदेश्वचित्संबंधावच्छेदेनैव तादृशज्ञानस्य चित्संबंधांगीकारात्तादृशगुणादिवि
त्संबंधे विशेष्यतावत्पतादृशद्वयोदेश्वचित्संबंधे च कारतावत्पत्तीकारादविरोधेन तादृशभ्रमस्थले गुणानुयोगिकसंयोगाद्यप्र
सिद्धातचित्संबंधस्याज्ञानचित्संबंधावच्छेदकत्वसंभवः संयोगादेर्द्वयोदेश्वतत्रोत्पत्तिस्वीकारे गोरवमित्यादिकं परास्तं हरेवदिमा
नित्याद्याकारकानुमित्याद्याभासरूपभ्रमस्थले तु परमेते यथातीतानागतवद्वादिनिश्चयविषयतावच्छिन्नातीतानागतहृदादिवि
षयतानिरूपकत्वं मित्यादौ स्वीक्रियते तथास्माकमप्यतीतानागतहृदादिसंयोगादिवितोः संबंधावच्छेदेनाज्ञानचितोः संबंधस्य संभवा
न्मत्मेते अतीतानागतहृदादेर्वर्तमानसूक्ष्मावस्थास्वीकारात्तदीयचित्संबंधे स्पेवाज्ञानचित्संबंधावच्छेदकत्वसंभवाच्च तादृशज्ञानपरिण
मवत्सोदरपितादृशसंबंधसंभवः अतो न भिन्नकालीनयोरेवच्छेदकत्वासंभवप्रयुक्तो दोषः ननु भ्रमविषयीभूतरजतादौ
वाक्ष्यानुमित्यादिरुक्त्यभावात् रतिसूक्ष्मपरिणामरूपसंस्काराभावेन तादृशरजतादिस्मरणानुपपत्तिः न च वाक्ष्यादि
रतिरेव तत्र जायते वक्षः संयोगादिसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं प्रमात्वजात्यवच्छिन्नं प्रत्येवातः करणस्य परिणामित्वांगीका

राम

१८

रणाप्रमावृत्तेरंतःकरणपरिणामवाक्ष्यत्वाद्यसंभवात् अज्ञानप्रमयोरेकावेच्छेदेन विद्विषयतानियमायस्वविषयताया
 अवच्छेदकत्वसंबंधेन प्रमां प्रतिनेन संबंधेनाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादज्ञानविद्विषयतानवच्छेदेन भुक्तिरजतचित्संबंधे
 न प्रमाविद्विषयताया अवच्छेत्तुमशक्यत्वात् एवैवं रजतवाक्ष्यमेजातरजतंपश्यामीत्यादिव्यवहारेन स्यादिति चेन्न
 इदमाकारवाक्ष्यामिव क्वचिदध्यस्तत्वेन रजतादौ तथा व्यवहारात् अथ तथापीदं रजतमित्यादिभ्रमस्यावाक्ष्यताया
 नेदं रजतमित्यादिवाक्ष्यविरोधित्वेन स्याच्चाक्ष्यस्यैव बाधविधायकत्वाद्विरोधित्वादिति चेन्न तादृशभ्रमकोलभुत्वा
 दिनीलपृष्ठावच्छिन्नवक्षःसंप्रयोगादिरूपव्यञ्जकाभावेन भुक्तित्वादेरिव रजतभेदादेरप्यवाक्ष्यलोप्यते ४ शक्ति
 विशेषणोद्धारणमिव प्रतिबंधकत्वस्य वक्षरादि संप्रयोगकारणत्वस्य वा कल्पेन योपपत्तिरसंभवाच्चादृशशक्तेश्च वस्तु
 गत्या तादृशवाक्ष्यस्य यस्मान्नोत्पत्तिरुत्पत्तिर्वीतत्रैव स्वीकर्तुं शक्यत्वात् अथापि जाग्रदुमस्थले कथं विद्वज्जनादिवा
 क्ष्यादिरुत्तिरुच्यते स्वप्नभ्रमविषये तु तदसंभवात् केवलेन मनसा प्रमाया जननात् सुखादृशसिमात्रवेद्यत्वात् संस्का
 रस्यानुपपत्तिरेव एतेन यदुच्यवच्छिन्नविज्ञास्यायावतो र्थास्तद्वृत्तिस्तस्मावस्थेव तावतां संस्कारस्तथावेदं रजतमित्या
 दिभ्रमस्थले इदमाद्याकारवाक्ष्यरुत्तिसूक्ष्मावस्थेवेदमादेरिव रजतादेरपि संस्कार इत्यपि पश्यतस्वप्नभ्रमस्थले व
 त्तिसामान्याभावाद् योक्तरीत्या जाग्रदुमस्थले संस्कारनिर्वोदेऽपि स्वाप्नभ्रमस्थले तदनिर्वोहात् तत्र भ्रमविषये रतिपरि

एवमत्र

रामो जायत इत्युच्यते तर्हि स्वप्न भ्रमस्थले कृतवश्यमारा सामग्रा जायत भ्रमस्थलेऽपि वृत्तिसंभवा दुक्तकल्पना व्यर्थी यद्वच्छिन्न
चेतन्ये यद्वा सते स्म स्मावस्थायां तसंस्कारत्वस्य वक्तुं शक्यते न भ्रमविषयस्मावस्थाया एव तसंस्कारत्वसंभवात् तदुक्तं प्रोक्तं
मनोवच्छिन्नविज्ञास्याविद्योदेस्मावस्थामनोनाशरूपस्थलावस्था रूपसंस्कारेण जागरे स्मृति संभवात् स्वप्नादिस्थलेऽपि वृत्तिकल्प
नानोचित्यात् इदमाद्याकारवृत्तेरिव रजतादेः स्मावस्थाया अपि संस्कारत्वे बाधको भावाद् जाग्रादिविषयकत्वस्य तयोस्तु
त्यत्वादिति चेन्न वेदंति स्मृतिजनकसंस्कारोद्वाधकत्वेन यानि कृत्वा नित्यो मर्वा नुगतानां शक्तिविशेषेणानुगतानां वा स्म
तिहेतुत्वसंभवेन संस्कार एव मानस्याभावाच्च ४ अथानुभूतेमेव स्मर्यते नान्यदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभवस्य हेतुत्वे निरी
तेतस्य साक्षादसंभवाद्वापारं कल्प्यं ४ सच विद्रूपस्यानुभवस्य नित्यत्वात्तद्वच्छेदेकवृत्तिस्मावस्था रूपसंभवात् भ्रमवि
षयरजतादिस्मावस्था रूपे ध्वसेऽपि संस्कारत्वजात्यंगीकारसंभवेनानुपपत्त्यभावात् युगपद्व्यन्योर्वृत्तितद्वच्छेदकघ
टादिनाशयोरेक्येन विषयनाशेऽपि संस्कारत्वस्य वृत्तौ रत्यंतरनाशविनाशितत्वात्तस्यैव तसंस्कारत्वस्य बावश्यकत्वात्
स्वावरणानवच्छेदकत्वेन संबन्धेन चितं प्रति निरूपकताख्यसंबन्धविशेषेण संस्कारत्वजात्या कार्यत्वकल्पनात् स्वसामग्री
वलाजायमानस्य वृत्तिनाशस्य वृत्तिघटादाविव भ्रमविषये तन्नाशस्यैव संस्कारत्वविशिष्टतयानिरूपकत्वसंबन्धेनोत्पत्ति
संभवात् उपेक्षात्मकवृत्तिस्थलेऽप्यवरणमिमेवानंगीकारेणोपेक्षाविरहस्यापि संबन्धनिवेशेन वा संस्कारानुपपत्त्यानात्

राम
२०

आवरणोच असत्वापादकाज्ञानविषयत्वं बोध्यं एतेन सत्परजतस्थले रजताकारं नाशो मिथ्या रजतस्थले चैकदमाकारवृत्ति
नाशो रजतनाशो वा संस्कारो यद्यपी क्रियते तत्त्वगततूपेण तत्परजतानुभवव्यापारत्वासंभवइत्यादिकं परस्परं रजतविनिर्
पितत्वं विशिष्टसंस्कारत्वस्योक्तरीत्या तु गतत्वात् आस्तां वा भ्रमविषये द्विधा दिष्टेयं सो व संस्काररूपेणाप्यतः करणपरिणाम
अन्यथा समूलभ्रमवाधे रजतादिस्वप्नावस्थाया अपि दिये भ्रमविषय रजतादिस्मरणानुपपत्तेः अथवा रजताद्यर्थरूपेणाव
भ्रमरूपवृत्तिरूपेणाप्यज्ञातं परिणामते अन्यथा रजतो देहमोजो तो नष्टं चेत्यनुभवस्य दुःखपादनत्वात् न चैवं भ्रमस्थले वृत्ति
विषययोर्द्वयोस्तत्त्विकत्वेन गोरवमिति वाच्यं फलमुखत्वेनादोषत्वस्योक्तत्वात् तयो र्युगपदुत्पत्तिविभक्तत्वेनैकप्रागभाव
धंसप्रतियोगित्वस्येव स्वीकारो देकस्येव परिणामस्य रजतादिविषयरूपत्वतदाकारवृत्तिरूपत्वयोः संभवाच्च रजतत्वादिभ
मत्वाभ्यां अव्याप्यवृत्तिरूपाभ्यां एकस्यापि विषयत्वसंभवाच्च तत्र च भ्रमान्यद्यत्वावच्छेदकं तत्रादात्म्यसंबंधेन भ्रमात्वेन का
र्यत्वेमेक्येन भ्रमान्यविशिष्टावस्थाज्ञानत्वेन कारणत्वं अवस्थारूपाज्ञानत्वमज्ञानत्वजातिव्याप्यजातिविशेषः अज्ञानत्वस्ये
व निवेष्टोद्यद्युपधायके मूलाज्ञाने भ्रमानुपधायके व्यभिचारात्तन्निवेशः ४ ॥ अथाद्यसमवधानकालेऽप्यनुभूयमानाज्ञानेन
धमानुपधानाद्रूपान्यविशिष्टेति बोधिशृङ्खलादात्म्यस्वपूर्वत्वं स्ववृत्तिकृतिवृत्तित्वं चेति त्रितयसंबंधेन वृत्तिद्वयकालिकेन न
नुवाकविक्रयदर्शनादिदोषकार्यत्वस्य रजतत्वादिना नाधर्माद्यधितेन तादृशदोषविशिष्टत्वेनैवलाघवेनावच्छेदाद्रूपस्यापि
तादृशकार्यतावच्छेदकाकांतत्वात् दोषाद्यसमवधानकाले दोषादिसहकारिविरहात् भ्रमरूपकार्यानुत्पादो व्यभिचारा

नापादक इति चेन्न तथा सति दोषादिकं विनापि रजतभेदाद्यज्ञानेन रजताद्युत्पादनापत्तेः विनारंगभेदाद्यज्ञानसहकारेण दोषा
 दिनास्वविशिष्टस्पर्शगोदेर्जननेन दोषादेरजतभेदाद्यज्ञानव्याप्यसामग्रीत्वासंभवात्तस्मात्स्वविशिष्टरजतत्वादिनैव दोषादिका
 र्यत्वादिव्यभिचारवारणायोक्तविशेषणमावश्यकं भ्रमरूपस्वावच्छेदकतादात्म्येन भ्रमांतरोत्पत्तिवारणाय भ्रमान्यदिति भ्रम
 त्वंजजातिविशेषः भ्राम्यामीत्याद्यनुभवगतानुभवादिनासिद्धतस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वधीव्यग्यत्वात्परत
 स्त्वं प्रमात्वस्य तत्तस्य लीयदोषरूपप्रतिबंधाभावे सति साक्षितौ वविषयीकरणत्वं स्वतस्त्वं यद्यपि परोक्षप्रमाया विषये
 रतीतानागतैरवच्छेदो न संभवति न वा विषयविषयिभावो ज्ञानाज्ञानयोरेव विषये स्तदंगीकारात् प्रमाभ्रमवृत्त्योर्ज्ञानत्वाभावा
 त्ज्ञानव्यंजकत्वेन संस्कारादिजनकत्वेन च तत्र ज्ञानपदस्याकारेकवैत्ययुक्तत्वात् तथा परोक्षभ्रमस्य स्वोपादानाज्ञानपरिणा
 मीभूतविषयाणां समकालीनत्वात्तैरवच्छेदे बाधकाभावः स्वावच्छेदकस्थाने स्वनिर्मुक्तत्वेति वा निवेदनीयं न चैवं प्रत्यक्षप्रमा
 या इव प्रत्यक्षभ्रमस्य विषयावच्छिन्नतानुभवविरोध इति वाच्यता दृष्टानुभवस्य प्रमास्थलेऽपि परेषामसंप्रतिपन्नत्वादेकाज्ञा
 नोपादानकत्वेन भ्रमतद्विषययोरेवच्छेदावच्छेदकभावोपचारसंभवान्न अपरोक्षत्वपरोक्षत्वेन प्रमाया इव भ्रमस्याप्यवृत्तवि
 त्संबंधवद्विषयनिर्मुक्तत्व आवृत्तवित्संबंधवद्विषयनिर्मुक्तत्वे एव अपरोक्षभ्रमविषय इव परोक्षभ्रमविषये भातीति
 व्यवहाराभावेनाभावापादकावरणास्वीकारानुमित्यादाविवेक्षादावपरोक्षत्वादिव्यवहारे शक्तिविरहात् अथवा उक्तनिर्मुक्ते
 तत्त्वविशिष्टधीत्वस्येति धीत्वं वहीधीरित्यादिश्रुत्योक्तमिच्छादिव्यावृत्तमेव कामादीनां पृथगुक्तेः प्रत्यक्षभ्रमप्रामात्रनिव

त्वीशानजन्मत्वप्रमामात्रनिवर्त्यात्तानजन्मत्वाभावाभावे प्रत्यक्षपरोक्षतयोर्व्यवहारः तथाच भ्रमस्तस्मावस्थैव संस्कारो भ्र-
मविषयेषु वाच्या यद्वा निरूपकतास्य संबन्धेन धर्मप्रतिस्वपरिणामाव्यवहितपूर्ववत्त्वस्थाऽज्ञानत्वेन भ्रमान्यस्वपरिणाम-
मनिवृत्तिविषयतासंबन्धेन हेतुत्वं भिन्नकालीतयोरपि विषयतायाः संबन्धत्वात् रजतादेरुत्पत्तिपूर्वक्षणेऽप्युक्तसंबन्धेन
नाज्ञानसत्त्वे रजतादेरपि संभवत्येव ननु समूलस्य धर्मस्य बाधतादृशसंस्कारस्यापि बाधोक्त्यमश्रुतिरिति चेत् बाधो-
त्तरमिदं रजतमासीदित्यादिस्मृतिर्न जायत एव जायमानायाश्चात्र मे रजतभ्रमश्चासीदित्यादिस्मृतेरतः करणपरि-
णामरूपसंस्कारजन्यत्वान्नानुपपत्तिरथ प्रमाभ्रमवृत्तिसंस्कारद्वारकस्मृतिजनकत्वस्य बाधेन जनकत्वस्य चासंभ-
वः भ्रमस्थले इदमादिप्रमाणेन रजताद्यनवगाहिता इजतादिभ्रमवृत्तेरिदमाद्यनवगाहितासु स्वादौ वृत्तिसामा-
न्याभावात् इयं रजतमित्यादिप्रमाणस्थले इयत्वा बाधितविशेष्यता निरूपितरजतत्वा बाधितप्रकारकता कनिश्च-
यत्वेन परमेते हेतुत्वपिसिद्धाते तदसंभवः वित्तेकवैयर्थ्यसंबन्धावच्छेदेनापर्यवत्याख्यासात विवैयर्थ्यसंबन्धानामवच्छेदा-
वच्छेदकभावाख्यनिरूप्यनिरूपकभावांगीकारपिनिरूपकत्वाख्यवृत्तिविषयसंबन्धानां तदंगीकारे मानाभावात्
अथ समूहालंबेनाद्विशिष्टवृत्तेर्वैलक्षण्यनुरोधेन समूहालंबेन विशेषणानुसारेण प्रत्येकं निरूपकत्वं विशिष्टवृत्तेरेव
विशेषणविशिष्टविशेष्यस्यैव विशिष्टवृत्तिनिरूपकत्वं वा समूहालंबेन वृत्तिनिरूपकत्वं व्यावृत्तौ स्वतंत्रवैलक्षण्यव

तत्रैवविशिष्टवृत्तीनामपि विशेष्यविशेषणं तत्रापि विशेष्यणं तरेविशिष्टस्वयं विशिष्टमित्याद्यन्तरेकेनशरणानुय
 पाद्यते निरूपकत्वेवमिथोव्यावृत्तवैलक्षण्यं गीकारान्निरूपकत्वंवाकारापपर्यायः कश्चनसंबन्धः तथाचवि
 शेषणविशिष्टविशिष्टनिरूपकताकायाविशेष्यादिगतविलक्षणनिरूपकतायावाप्रमावृत्तेः स्मृत्यादिजनकत्व
 संभवइति चेन्न तादृशवृत्तित्वमात्रस्य संशयेऽहोदिसाधारण्योत्पत्तिश्चयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यजातिरूपस्य वृत्तावभी
 ततादृशप्रमात्वेन हेतुत्वे इत्यंजनमित्याकारकभ्रमादपीहोदुश्येन व्यभिचारात् तत्र तादृशभ्रमस्य हेतुत्वांतरकल्प
 ने गौरवाच्चेति चेत् सत्यं तथापि विशिष्टस्मृतीहोदोविशिष्टाज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वसंभवः न च मुखोदोभुक्तिर
 जतोदोवविशिष्टाज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेनैवमिति वाच्यं स्वावच्छिन्नविषयताकतत्पुत्रुषीयाज्ञानाश्रयतानवच्छेदकत्वे
 तुमयसंबन्धेन विशेषणविषयताविशिष्टायाविशेष्यसंसर्गाविषयतातस्यास्तत्पुत्रुषीयस्मृतीहोदेहेतुत्वसंभवा
 त्रविषयतावविशेष्यसंबन्धस्तु तं तादृशाश्रयतानवच्छेदकत्वेव तादृशवच्छेदकत्वसंबन्धेन स्वात्मताभाववत् तथाच
 भुक्तिरूप्यादिविषयत्वोदे तादृशसंबन्धाप्रसिद्धावपि भुक्तित्वाश्रयतादिप्रतियोगिकतादृशसंबन्धेन भुक्तिरूप्या
 दिविषयत्वाद्यभावप्रसिद्धापिनोदोयश्च ज्ञानं च प्रकृतेऽसत्त्वापादकं ग्राह्येतेन परोक्षप्रमास्थलेऽभातापादकोज्ञा
 नस्यैवपिनोदोयश्च विविशेष्यप्रत्यक्षत्वादिना यत्र हेतुत्वादिकंतत्राभातापादकाज्ञानं विवेकप्रतिर्वाच्यं यत्तुविशि

राम

२२

दृवास्तवत्वादिनापरेवाहेतुत्वादित्वास्माकमप्युक्तरीत्यातथैव अज्ञानाभिभावकत्वं प्रमात्वेनैव न नैव मत्तानविषयतया सर्वसाक्षि
 भास्यमितिसिद्धांतविरोधः प्रमाद्विनिविनाशुक्तित्वमिह जानामीति व्यवहारनियामकस्य साक्ष्यमिन्नचित्संबंधस्यानारत
 स्यश्रुतित्वाद्यवभावात् तदभावेव साक्षिभास्यत्वकथनायोगादिति चेन्नोक्तव्यवहारनियामकसंबंधाभावेऽपि श्रुतित्वमिह जाना
 मीत्यज्ञानविशेषणतया श्रुतित्वावच्छिन्नविषयताकत्वस्यैव दमवच्छिन्नाश्रयताकत्वस्य बाह्यगतस्य साक्ष्यनारतसंबंधाव
 तो व्यवहारेणोक्तसिद्धान्तसंगते नैवैवमज्ञातं घटं जानामीत्युक्तं नित्यवहारो न स्यादिति वाच्यं इष्टत्वात्सविषयकवृत्तिवि
 शेषणतयैव विषयारणो ज्ञातत्वांगीकारात् न हि कश्चिदनुभवति अज्ञातो घटो ज्ञात इति अतएव घटत्वेन प्रमात्पोद्घटत्वे
 नेमं जानामीवेत्तीयत्वादिना तु न जानामीत्यनुभवः अथ प्रमावत्पुपरमेपि । अहोदिविशेषणतया साक्षिराभास्यमानेश्रु
 क्तित्वादिविशिष्टेऽमोहो जानामीति व्यवहारानुपपत्तिरनारतचित्संबंधस्य तत्त्वयोजकत्वात्पत्योपरमेचावरणसंभवा
 दिति चेन्न नानाज्ञानपक्षप्रमाकालइवेच्छोद्भवकृतिकालेऽप्यज्ञानांतरावरणानंगीकारात् साकारयोग्यवृत्तिवैतैवासत्वा
 पादकाज्ञानाभिभावकत्वांगीकाराद् अतएव स्मृतो प्रमात्वानंगीकोरेपितस्या असत्वापादकाज्ञानाभिभावकत्वसंभवाद्
 योग्यत्वेनैव संस्कारवारणादेकाज्ञानपक्षेऽपि साकार्योपरत्युभावविशिष्टाज्ञानाभावस्यैव जानामीत्यगदिव्यवहारादिनि
 यामकत्वात् तस्मादिकालस्याज्ञानसंबंधावच्छेदकत्वानंगीकाराद्वाप्यपपत्तस्तस्मात्भावदूयाज्ञानदुरपह्वं न तु अज्ञानस्य बा

वर्तकधर्मनिश्चयस्थानीयत्वेन रजतादिभेदतद्वाप्यतद्वच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकस्य तस्य रजतादिभ्रमहेतुत्वसंभवेऽपि
 भुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकस्य तस्य तदेतत्त्वं न स्यादुक्तव्याप्यत्वादिविशिष्टभुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकस्य तत्त्वं तस्यैव
 भुक्तिरित्याद्याकारकतादृशव्याप्यत्वाद्यनवगाहिप्रमाणमिभावयतापत्तिर्यथा दृशव्याप्यत्वाद्यनवगाहिन्यापि भुक्तित्वा
 द्यवच्छिन्नविषयताकस्य तत्त्वं तस्यैव भुक्तिरित्याद्याकारकतादृशव्याप्यत्वाद्यनवगाहिबद्धेदेन रजतादिभेदप्रकारको दुष्
 संस्कारविशिष्टयोक्तप्रमाया तदभिभवसंभवश्चेति चेन्न तद्विक्रियाया अपि भुक्तित्वादिप्रमायास्तदभिभावकत्वस्य भुक्तित्वादि
 मात्रावच्छिन्नविषयताकाज्ञानेन रजतादिभ्रमहेतुत्वस्य वाक्ये रसंस्तु विदाकारवरमरुतेस्तथाज्ञानाभिभावकत्वानुपप
 तेऽतएवोक्तवर्तकधर्मागोचरत्वादुक्तसंस्कारविशिष्टत्वाच्चेति चेत्सत्यं व्यावर्तकधर्माणां कारकत्वेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्ता
 हानस्य भ्रमहेतुत्वादुक्ताज्ञानप्रमयोश्चाभिभावाभिभावकभावो गीकारात् किंच भुक्तित्वाद्यवच्छिन्नविषयताकाज्ञानस्य
 रजतादिभ्रमहेतुत्वं भुक्तित्वादिप्रमायास्तदज्ञानाभिभावकत्वं चेवाकारेण न तत्ताज्ञानविषयतावच्छेदकभुक्तित्वादौ र
 जतादिभेदावच्छेदकेत्वाविशेषितत्वमुक्तं न चोक्तसंस्कारो वैशिष्ट्यमुक्तप्रमाया उक्तेऽखंडविदाकास्वरमरुते रसंस्तु विदा
 काराज्ञानाभिभावकत्वेनानुपपत्तेरपि विधादिरूपसकलप्रपंचात्मात्मकं ब्रह्मेति प्रतिसंधानरूपतत्पदार्थगोचरजन्यो दुष्
 संस्कारसद्वृत्तत्वात् न च विधादिकं सत्सद्भूतिभ्रमे सद्भूतानां विधाधोत्मकमिति ज्ञानस्यैव परमतरीत्या विशेषितं

राम
 २३

ननु उक्तसंस्कारसहस्रतस्य शुद्धविभावज्ञानस्येति वाच्यं इदं रजमित्यादिज्ञाने शुक्तिताद्यवच्छेदेन रजतान्यत्वगोचरो दुर्द्धसंस्कारविशिष्टस्येयं शु
क्तिरित्यादिज्ञानस्यैव शुक्तिताद्यवच्छेदेन रजतान्यत्वगोचरो दुर्द्धसंस्कारविशिष्टस्य शुक्तितादिज्ञानसामान्यस्यापि शुक्तोरजतमित्यादि
धीविरोधो विन्यातन्यायेन प्रकृते विरोधित्वसंभवादपि वपेरपि पद्येन घटा इत्यादिभ्यमेघदृश्यादिज्ञानस्यैव निर्वर्णितवच्छेदककस्य
विरोधित्वमुच्यते तन्नायेन शुद्धवित्तितदन्यत्पजडत्वविशिष्टस्याविद्यादिभ्यमप्रतिशुद्धविभावज्ञानस्य विरोधित्वे निश्चयः
हं नवपरमतेनादृशभ्यमेघाविरुविशिष्टस्यैव तादृशज्ञानस्य विरोधित्वं सिद्धं ते तु उक्तज्ञानमात्रस्य विरोधित्वं शते वैयर्थ्यमिति वाच्यं
हेतुमात्रवीतरागपुरुष एव मोक्षहेतुतादृशज्ञानोदयेन तादृशज्ञानस्यापि हेतुभ्यमेघाविरुविशिष्टत्वात् किंचाहं ब्रह्मास्मीत्यादि वा
क्यजन्यज्ञानस्य नाहं ब्रह्मेत्यादिभ्यमविरोधित्ववच्छेदकविषयताकत्वं परमतेष्वंगीक्रियते तथा च शुद्धविभावज्ञाने तु देहानामिभयप्रयो
नकविलक्षणकारस्वीकारेणैव निर्वर्णितमिति तस्य सप्रकारकोत्वे निर्वर्णः विलक्षणकारेण तत्त्वं पदार्थतावच्छेदकपरामर्शपूर्
वकतत्त्वं पदार्थशोधनलक्षणज्ञानादिशास्त्रसामग्र्या एव नियामकत्वमित्यन्यत्र न त्वोपनिषदातामपि तादृशज्ञाने शुद्धविभावका
रत्वे किमिति निर्वर्ण इति चेदोपनिषदं पुरुषं पृथगमिनो वेदविभावज्ञाने तत्त्वं परं विस्वनिबन्धनस्वयं भूतस्मात्परादुपपत्तिनांतरा
त्तन्मनसानमनुत इत्यादिश्रुतिभिः शास्त्रयोगित्वादिति चेदोपनिषदं पुरुषं पृथगमिनो वेदव्यायाहृतः सन्नित्यादिपत्ये घटाद्य
वह्निनचित्तत्वेन्द्रियवेद्यत्वांगीकारात् सुखादीनां साक्षिभास्यत्वेन मनसः स्वातंत्र्येण प्रमाराण्यत्वकल्पनादृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या इत्यादि
श्रुतौ च तृतीयायाः कर्तृत्वमात्रार्थत्वादनवह्निनचित्तोपनिषदेकगम्यत्वनिश्चयादुपनिषदश्रौतकमादिभिः शुद्धचित्तैव तात्पर्यं
ग्रहात् प्रपंचोपशमं शिवप्रहेतं चतुर्थमन्यते स आत्मा स विज्ञेयः तमेव विदित्वा तिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिश्रुतस्याज्ञेयत्वेऽप्येवोक्तेः अज्ञानका

योपहितचितोऽज्ञातत्वा संभवात् जीवेशभेदाद्यनादिपदार्थानां संसारदशायां भासमानत्वेन तदुपहितचितोऽप्यज्ञातत्वा संभवात् शुद्धचि-
 त्त्वे वा ज्ञातत्वं पर्यवसानात् तस्यामेव श्रुतितात्पर्योचित्यात् तज्ज्ञातत्वे वोक्तरीत्याऽविद्याभिभावकत्वसंभवेऽधिको ज्ञातत्वे र्यमानाभावा-
 त् ननु शुद्धचितिश्रुतेस्तत्पर्येषि श्रुतिजन्यतज्ञानेऽर्थांतरस्यापि देववशात् संपन्नशब्दसंस्कारादिसामग्रीवत्वाद् ज्ञाने तस्याप्यज्ञानाभिभा-
 वकत्वमवत्विति चेद्भवत्येव न च तमेवेत्यादिश्रुतिविरोध इति वाच्यं एकधैवानुद्भूतं को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्यादि-
 केव त्वार्थकैकपदयुक्तश्रुत्येकवाक्यतया चिदंशे संसर्गा गोचरत्वमात्रस्यैवोक्तश्रुत्या बोधनात् तस्याः शुद्धचिदज्ञानाभिभवप्रयोज-
 कशुद्धविदाकारत्वस्य न्यायप्राप्त्यानुवादमात्रत्वाच्च समूहात्वं न विधयार्थं तस्या हि शुद्धविदाकारज्ञानस्य मोक्षजनकत्वाच्च
 वच्छेदकत्वादत एवोयमुद्घातिवेदुर्दिध्यानासौ ननु तत्त्ववित्तु बुद्धिर्मर्दयनृषो घटतत्त्वस्य वेदितेत्यादिकमधिष्ठानतत्त्वज्ञाने स्वानं
 ज्ञेयतरे विषयकेऽप्यज्ञानाभिभावकत्वमंगीकृत्योक्तं तद्विपिकायां विद्यारण्यश्रीचरणेऽव्यतिरिक्तैकैकस्य प्राप्तेऽपि दिकार्थमा-
 ज्ञानमिति पंचपादिकाधुक्तिः संसर्गसांगीसम्यग्धीहितुतेति तत्त्वदीपिकाधुक्तिः वोक्तरीत्या नेया यदि नु मोक्षहेतु ज्ञाने तत्त्वा-
 तिरिक्तं न भासत इति नियमो द्वेताद्वैतबुद्धौ न योग्यमिति विवरणात् संतमसवहात्वात् शोकयो रिवत्वयो र्विरोध इति तत्त्वदीपना-
 च तदरागांधस्य कामिन्यादिजिज्ञासाया इतरभान प्रतिबंधकत्ववत् वीतरागस्य तत्त्वजिज्ञासायास्तत्वेतरभाने प्रतिबंधकत्वस्य
 संभवान्नानुपपत्तिरिति श्रेयं न नूक्तज्ञानमुद्दिश्य विषयभोगमात्रतिरस्कारेण प्रत्यनुपपत्तिः तस्य भोगमात्रोपेक्षयोत्कर्षाभा-
 वात्सुखदुःखाभावतत्साधनान्यत्वेनोद्दिश्यत्वा संभवाच्च न च मोक्षरूपनिश्चयनित्यसुखसाधनत्वेन तादृशज्ञानस्य सातिश-
 यविनाशभोगमात्रतिरस्कारेणोद्दिश्यतेति वाच्यं मोक्षस्य चिन्मात्रत्वे साध्यत्वानुपपत्तेः चिदन्यत्वेऽतो न्यदार्तामित्यादिश्रुत्यामि

राम
 २४

त्पादिभूत्या मिथ्यात्वादिति हेतुः कानुमित्यादिना च विनाशित्वात् न चाविद्या ध्वंसोपहित आत्मेव मोक्षोऽविद्या ध्वंसश्च सदसदनिर्वाच्येभ्यो मिन्नोऽ
विद्यानुपादानकत्वादविद्याविशिष्टं प्रत्येवाविद्याया उपपादानत्वात् तद्धं सस्यवतकालीनत्वरूपतद्देशिष्याभावात् तथा चाविद्या ध्वंसोपहित
त्वचित्त एवानवच्छिन्ना तदभानरूपत्वेनाविद्या ध्वंसस्यावच्छिन्न सकलानंदतिरस्कारेण काम्यत्वसंभवात् तत्साधनज्ञानस्यापि तथैव काम्यते
ति वाच्यं उक्तं ध्वंसस्याविद्यानुपादानकत्वेऽपि दृश्यत्वादेव मिथ्यात्वसंभवाद् दृक्दृश्ययोः संबंधानुपपत्तिरूपानु कूलतर्केण व्याप्तिनिश्चयादि
तिवेत्तव्यं मिथ्यात्वेऽपि तादृश ध्वंसस्याविद्यानुपादानकत्वादेव ज्ञानानिर्वर्त्यत्वेनाविनाशित्वसंभवात् अविद्या ध्वंसस्य ध्वंसे च विद्ये मज्ज
नप्रसंगात् तदुपहितात्मरूपस्य मोक्षस्य नित्यत्वेनानित्यसकलपुरुषार्थपेक्षयोः कर्मात् न च विषयसुखस्यैवानवच्छिन्नसुखस्यैवान्य
क्षानधीनेष्टाविषयत्वं ननु तज्ज्ञानस्य तथा च तज्ज्ञानस्य सुखदुःखाभावो प्रतिसाधनत्वेनैव काम्यतावाच्या तच्च तस्य न संभवतीति का
म्यत्वासंभव इति वाच्यं चिद्रूपस्य सुखस्यावृत्तस्या काम्यत्वेन सुखभानस्यैव सर्वत्र काम्यत्वात् विषयसुखस्थलेऽपि वंदनादिसंयोगात्
न्यमनोवृत्तिविशेषादनानंदापादकावरणनाशोऽंगीकारेण तद्विशिष्टचित्त एवात्मसुखभानरूपायाः काम्यत्वात् यावगतिरित्येच्छां
विनैव काम्यते सापुत्रुषार्थ इत्यभ्युपगम्यते अतएव सुखं ते भविष्यति महत्परंतु न वनभास्यतीति प्रतारितस्तत्सुखं न कोपि कामयते न
चावरणनाशं कल्पयित्वा तद्विशिष्टचित्तः सुखभानत्वकल्पनादविद्रूपमनोवृत्तिविशेष एव सुखमिति वरं कल्पतामिति वाच्यं मनो
वृत्तिं विनापि सुखं नोचिद्रूपसुखभानस्य सुखमहमस्वास्मिति आग्रति स्मृत्युदयात् न चाविद्यावृत्तिरेव सुखं तौ सुखं संभवतीति वा
च्यं चित्सुखेनैव निर्वहीत इति कल्पनगौरवात् रजोगुणोद्भेदस्यावरणस्याभावादेव तदानीं तज्ज्ञानसंभवादतएव विषयसंयोगेन वा
सताक्षयेन वारजः शयतारतम्येन सुखभानतारतम्यं किंच मानभूवं भूया समित्यन्येच्छानधीनेष्टायाश्चिदात्मनि दृशीता सुखमेव स

नचबलवद्याविधीयांसाभूवमिति द्वेवस्याप्यन्यदेवात् धीतस्य कदाचिद्वर्जनात् सुखमपि सस्मादिति वाच्यं तादृशो द्वेषस्य दुःखदेवे
लोको दयात् च्याध्ययं मेमानभूवमिति इच्छाया एको दयात् आनंदरूपममृतं यदि भाति एषोऽप्यपरमानंदः भूमेव सुखेनाल्ये सुखमस्ति
विज्ञानमानंदं ब्रह्म आनंदं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्यात्मन आनंदलोके न वनाल्ये सुखमिति स्वारस्येन भूम्नि सुखमित्यर्थः इति वाच्यं भूमा
त्वेव विज्ञासितव्य इत्यभिमतस्य भूमेव सुखमित्यस्य च सावधीरास्यानुसारात् अमित्यस्यैवात्यमित्यर्थकत्वात् परपरमप्र
योऽपत्तेन भूम्न एव प्रकरणाप्रतिपाद्यत्वात् भूमासंयसादादभ्युपदेशात् इति न्यायात् प्रियोऽन्यस्मात् सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मेत्या
दिश्रुतिभिः स्वान्यसर्वपेशयात्मनः प्रियलोके रत एव दुःखाभावस्य पुत्रुमार्थता वा दोषपास्तः सुखव्यंजकत्वेनैव तस्य काम्यत्वाद् दुः
खाभावापेशया सुखस्य लघुत्वात् तस्माच्चिदेव सुखमिति तस्या एवावरणविशेषो ध्वंसोपहितायामोक्षत्वमव्याहृतं वस्तुतस्त
विद्वत्स्य विनाशितो तत्त्वज्ञानाधीनाविद्याध्वंसस्यानंगीकारेऽपि न क्षतिः चित्त एव तत्त्वज्ञानतत्संस्काराद्युपहितायां तद्व्यवहार
नियामकत्वं संभवात् निवृत्तिरात्मा मोहस्य शातत्वेनोपलक्षिते इति वार्तिकाधुक्तेः तत्त्वज्ञानाधीनाग्निमसमयसंबंधवत्स्य तत्त्वज्ञा
नाभावप्रयोऽप्याविद्यात्मकाभावप्रतियोगित्वस्य वा तत्त्वज्ञानसाध्यत्वस्यानवच्छिन्नरूपमोक्षरूपात्मनिसंभवात् दंडादूरस्याग्निक्षेमे
रासंबंधः दंडाभावाद् दूरभाव इति वत् तत्त्वज्ञानादिदानीमनवच्छिन्नसुखं प्राप्तं तत्त्वज्ञानाभावादहो हमिति प्रतीतेः वस्तुगत्या तत्सुखं
स्यासाध्यत्वेऽपि साध्यत्वभ्रमेणापि प्रवृत्ति संभवाच्च तादृशभ्रमस्य चापरोक्षतत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् वैमयिकसुखस्यापि नित्यविद्रूप
त्वेन तदर्थमपि साध्यत्वभ्रमेणैव सर्वत्र प्रवृत्तिस्वीकारात् तादृशसाध्यत्वस्यैव लोकसिद्धस्य श्रुत्यादिभिः रतवादात् एवं वृत्तिप्रमाया

राम

२५

एवाज्ञानध्वंसत्वांगीकारपक्षेपिनश्चतिः ४ अथरत्तिप्रमायाः अविद्याध्वंसत्वेतन्नाशकाले कथमविद्यानाशव्यवहारः १ याचिद्वोत्तरोत्तर
 मनःपरिणामानामेवपूर्वपूर्वमनःपरिणामध्वंसत्वात् घटनाशस्य घटप्रागभावनाशत्ववत् प्रमाणाशादिरेवाविद्याध्वंसइत्युच्यते तथा
 पिविदेहकेवल्यप्राक्तनवरममनः ४ परिणामध्वंसकइतिपर्यनुयोगावश्यकत्वं तदिदं तद्धं सोनाभ्युपेयते तन्नवहारभावादित्युच्यते तदा
 पिताध्यापरिणामकगतइतिपर्यगतइतिपर्यनुयोगानुशारादितिचेत्तर्हि यत्रध्वंसो गीकृतः तत्राप्रतियोगीकगतइतिपर्यनुयोगा
 त्कथं निस्तारः ४ अथतत्रप्रतियोगीघटादिध्वस्तइतिचेत्सत्यमुक्तं किंतुध्वंसः ४ प्रतियोग्यवस्थाविशेषोवाप्रतियोगिनोऽत्यंतमिन्नो
 वा आद्ये प्रतियोगिनः पूर्वावस्थाकगतेतिपर्यनुयोगः ४ अत्रेध्वंसस्यजातत्वेपि प्रतियोगीकगतइतिपर्यनुयोगः ४ ऊर्ध्वः अथध्वंस
 कालात्पूर्वं प्रतियोगीप्रमाणगोचरोनध्वंसकालेनतु कचिदुक्तोध्वस्तइतिव्यवहारार्थं न ध्वंसो गीक्रियतु इत्युत्तरं तर्हि प्रकृतेपिविदेहके
 वत्यपर्यन्तेव्यवहारस्योक्तरीत्यासंभक्तदुतरंचवरमपरिणामस्यप्रमाणगोचरत्वात् व्यवहारस्यैवाभावेन ध्वंसानंगीकारेपिशक्यभावा
 न्नकाप्यनुपपत्तिरितिमुक्तेरंविभावनीयमथध्वंसकालेप्रतियोग्यसत्तायां ध्वंससामग्र्येवनियामिकातद्देशावच्छेदेन ध्वंससामग्रीमत्
 क्षणत्वस्यतद्देशावच्छेदेनप्रतियोगिमान्यः कालः तत्पूर्वत्वानधिकरणत्वव्याप्यत्वात् तत्प्रतियोगिध्वंसस्यतत्सहानवस्थाननियतत्वा
 त् उक्तचरमपरिणामस्यतु यथादसत्तायानियामकाभावइतिचेत्तत्प्रारब्धभोगतत्कर्मणादेहादिनिरतौ प्रतिबंधकत्वेन विदेहकेवल्य राम
 पर्यंतमनोवत्त्वादिरूपस्यप्रारब्धभोगोपयुक्तप्रपंचस्यसत्त्वेऽप्येतदसत्तायांतत्त्वप्रमायास्तत्वाज्ञानतू प्रयुक्तपूर्वावस्थानियतत्वादि २६
 तिदिक् ॥ ॥ इत्येकैतसिद्धांतविद्योतने परमहंसपरिश्रजकश्रीब्रह्मानंदसरस्वतीविरचितेप्रथमपरिच्छेदः ॥ ॥ शुभंभूपात् ३

३६

123
1(B)

अद्वैतसिद्धांतविद्योतनेप्रथमपरिच्छेदः समाप्तः

269

३६